

DOI: 10.47632/2075-4817-2021-151-189

СПИРИДОН САТАНА ТА ЙОГО «ИЗЛОЖЕНИЕ Ѡ ПРАВОСЛАВНЕИ ЇСТИННѢ НАШЕИ ВѢРѢ»

Стаття піддає критичному аналізу обидві теорії щодо місця постання «Изложения», зокрема вказує на невідповідність у запропонованих дотеперішніми дослідниками причинах заслання автора та виснуваню на підставі цього мотивацією написання твору. Крім цього, на підставі аналізу використаної Спиридоном термінології піддано сумніву тезу про його вороже ставлення до Риму та Флорентійської унії. Завдяки поновній контекстуалізації та аналізові тексту запропоновано нові аргументи на користь того, що цільовою аудиторією твору була не литовська, а північноруська паства і єрархія. Вперше публікується повна транскрипція твору «Изложение о православной истиннѣ нашей вѣрѣ» зі збірника Соф. 1451.

Ключові слова: Київська митрополія, Московська митрополія, митрополит Спиридон, Флорентійська унія, «Изложение о православной истиннѣ нашей вѣрѣ», збірник Соф. 1451.

Попри те, що доля і твори Спиридона Сатани віддавна перебувають у полі зору науковців, досі не було опубліковано транскрипції одного з творів, які з певністю¹ належать його перу, – «Изложение Ѡ православней истиннѣ нашей вѣрѣ» – «Виклад про істинно православну нашу віру». Хоч до монографії Василя Ульяновського, присвяченої постаті безпрестольного митрополита², додавалася брошурка з факсиміле рукопису з текстом цього твору й український

¹ До таких творів, крім згаданого «Изложения», належать також «Слово на Зшестя Святого Духа» й «Житіє преподобних Зосими та Саватія Соловецьких». Серед творів із непевним авторством, приписуваних Спиридонові, головне місце займає «Послание о Мономаховомъ вѣнцѣ». Див.: Алексей Алексеев. «Спиридон рекомый, Савва глаголемый» (заметки о сочинениях киевского митрополита Спиридона) // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики* 3 (41) (Москва 2010) 6; Руфина Дмитриева. *Сказание о князьях владимирских*. Москва – Ленинград 1955, с. 77–82.

² Див.: Василь Ульяновський. *Митрополит Київський Спиридон. Образ крізь епоху, епоха крізь образ*. Київ 2004.

історик згадував її як публікацію³, праця з факсиміле, до того ж не вельми високої якості, доволі незручна, тож науковці й надалі вважали «Изложение» неопублікованим⁴. Тому метою моєї публікації є заповнити цю прогалину, а також розглянути деякі аспекти Спиридонового твору, які досі лишалися поза увагою дослідників чи були викладені хибно.

Докладно історію віднайдення та дослідження «Изложения» представив у своїй монографії В. Ульяновський. Відповідно до його цілком слушного спостереження, існує дві теорії про місце постання твору. Перша з них приймає, що це був Ферапонтів монастир на Білому озері, куди Спиридона запроторили після прибуття в Московщину. Однак, усупереч зауваженню українського вченого, першим цю тезу висловив не Іван Брильянтов у 1899 р.⁵, а ще першовідкривач твору Флегонт Смирнов у 1864 р. При цьому єдиною підставою для такого твердження було те, що твір містився у збірнику, який належав Кирилівському Білозерському монастирю, а оскільки Спиридон перебував на засланні у Ферапонтовому монастирі там же, на Білому озері, російський науковець і зробив висновок про постання твору в цих обставинах⁶. При цьому навіть не розглядалася можливість прибуття опального митрополита на заслання з уже написаним у Литві «Викладом про істинно православну нашу віру», який він міг привезти із собою серед інших рукописів⁷.

І. Брильянтов натомість першим почав дошукуватися причини створення «Изложения», припускаючи, що за цим крилося намагання таким чином

³ В. И. Ульяновский. Митрополит Киевский Спиридон: явные и скрытые повествования о себе в сочинениях 1475–1503 гг. // *Труды Отдела Древнерусской литературы* 57 (2006) 210, прим. 3.

⁴ Вадим Лур'є, попри те, що він переймає з монографії В. Ульяновського ряд тез (зокрема й щодо пізнього датування обрання Мисаїла митрополитом), зауважує, що «важный догматико-канонический труд, *Исповедание православной веры*, сохранился в единственной рукописи и до сих пор не издан» (В. М. Лурье. *Русское православие между Киевом и Москвой*. Москва 2009, с. 93). Так само вважав і Олексій Алексеев, адже, перелічуючи твори Спиридона (як приписувані, так і безсумнівно його авторства), посилається стосовно «Изложения» не на факсиміле з книги В. Ульяновського, як у випадку інших, уже виданих творів, а на збірник Соф. 1451, у якому міститься рукопис твору. Пор.: Алексеев. «Спиридон рекомый, Савва глаголемый», с. 6, прим. 12.

⁵ Ульяновський. *Митрополит Київський Спиридон*, с. 118, прим.*.

⁶ «Спиридонъ былъ въ заточеніи въ Ферапонтовѣ монастырѣ, какъ видно изъ его собственнаго расказа о написаніи имъ въ 1503 г. житія Зосимы и Савватія Соловецкихъ. (...) Здесь, вероятно, онъ написалъ свое изложение...» (Флегонтъ Смирновъ. Описаніе рукописныхъ сборниковъ Новгородской Софійской библіотеки, находящихся нинѣ въ Санктпетербургской Духовной Академіи // *Лѣтопись занятій Археографической комисіи. 1864 годъ*, вип. 3. Санктпетербургъ 1865, с. 24, прим. 56).

⁷ Серед іншого, Спиридон привіз із собою, вочевидь, один зі списків «Послання Мисаїла», див.: о. Назар Заторський. Компіляція князя Андрія Шуйського на базі «Послання Мисаїла» // *Український археографічний щорічник*, вип. 23/24, т. 25/26. Київ 2020, с. 578, прим. 50.

звільнитися з ув'язнення, тобто ув'язнення на півночі⁸. Слабким місцем його аргументації було те, що гіпотетична мотивація укладення твору не зовсім відповідала представленим причинам ув'язнення Спиридона в Московщині. Адже написання «Викладу» задля зняття із себе підозр у неправослав'ї жодним чином не усувало першу й головну вказану І. Брильянтовым підставу для заслання – «изъ опасенія новых интригъ и происковъ» з боку константинопольського ставленика. Тому запропоноване дослідником пояснення мотивації автора твору не зовсім задовільне.

Тоді ж, наприкінці XIX ст., виникла й інша теорія щодо місця появи «Изложения». Відповідно до неї, твір було написано в часі ув'язнення Спиридона в Литві. Це припущення висловив у своїй «Історії Русской Церкви» російський митрополит Макарій Булгаков. Проте в його праці воно викладене постулативно, без жодного обґрунтування⁹. Судячи з контексту, в основі такого висновку лежать три хибних аксіоми, від яких відштовхувався історик. Перша з них полягає в переконанні російського вченого в тому, що в 1470-х роках існувала окрема від Київської Московська митрополія. І це попри те, що він сам же цитує відречення від Спиридона, внесені до єпископської присяги в Московщині й уживані там іще на початку XVI ст., себто так довго, поки жив Спиридон:

В предотвращение подобных случаев на будущее время в самую присягу епископскую были внесены следующие слова: «Отрицаюсь... (после Исидора и Григория Болгара) и Спиридона, нарицаемого Сатана, взыскавшего в Царьграде поставления, в области безбожных турок поганого царя, также и тех всех отрицаюсь, еже по нем когда случится прийти на Киев от Рима латинскаго или от Царьграда турецкия державы». Слова эти находились еще в архиерейской присяге при митрополите Московском Симоне (1495–1511).¹⁰

Як бачимо, в цитованому тексті присяги мова про Київ, а про якусь Московську митрополію не згадується жодним словом. Навіщо єпископам

⁸ «Можеть быть, из опасенія новыхъ интригъ и происковъ позаботились заточить Спиридона куда-нибудь подальше отъ Москвы. (...) Неизвѣстно, когда Спиридонъ попалъ въ заточеніе въ Ферапонтовъ монастырь и долго ли жыль тамъ. Находясь въ заточеніи, бывший митрополитъ написалъ «Изложение о православной истинной нашей вѣрѣ», можеть быть, съ той цѣлюю, чтобы снять съ себя подозренія въ неправославіи и освободиться изъ заточенія» (Иванъ Брильянтовъ. *Ферапонтов Белозерский, нынѣ упраздненный монастырь, место заточенія патріарха Никона: Къ 500-летию со времени его основанія, 1398–1898*. Санктпетербургъ 1899, с. 62).

⁹ Макарій (Булгаков). *История Русской Церкви*, кн. 5, т. 9. Москва 1996, с. 51.

¹⁰ Там само, с. 51. На хибність тези про поставлення Спиридона митрополитом лише для Литви та його претензії на всю територію Київської митрополії, включно з підмосковськими єпархіями, звернено увагу в окремій статті, див.: Назар Заторський. Висвячення митрополита Спиридона в контексті «Послання Мисаїла» // *Український історичний журнал* 4 (2021) 31–49.

осібної Московської митрополії слід було відрікатися від митрополита Київського, очільника окремої від них (на думку М. Булгакова) митрополії, російський історик не пояснив, вочевидь, навіть не зауваживши в цьому факті прямого заперечення однієї з його підставових аксіом. Із цього хибного сприйняття історичних обставин поставлення Спиридона впливало викривлене тлумачення титулу останнього, наявного в «Изложении»: «прияхомъ поставление кыевъскыа митропольа всеа роуѣ» (арк. 230 зв.), і прикладання його лише до Литовської частини Київської митрополії: адже раз Спиридон був поставлений митрополитом Київським, то жодного стосунку до Московської митрополії, на думку М. Булгакова, він мати не міг¹¹. Того факту, що Московської митрополії на той час не існувало не те що номінально, а й у головах самих московитів, як впливає із процитованого ним же відречення, російський науковець просто не помітив.

Друга хибна аксіома М. Булгакова полягає у прийнятті антиунійности Спиридона. Підстав для такого припущення було дві. Перша з них виводиться з описаної вище хибної аксіоми про існування на той час окремої від Київської Московської митрополії. Відштовхуючись від цього, М. Булгаков дійшов висновку, що раз Спиридона поставлено в Константинополі митрополитом Київським, то він був проти унії, оскільки в Литві функції митрополита з 1473 р. виконував відомий своїми проунійними поглядами Мисаїл¹². А що Спиридон був конкурентом унія-Мисаїла, значить, Спиридон був проти унії. Про те, що поставлення Спиридона не меншою мірою було спрямоване проти митрополитів-розкольників у Москві, яких патріярхи константинопольські не визнавали, М. Булгаков навіть подумати не міг, з огляду на третю аксіому, від якої він відштовхувався (див. нижче). Другою причиною для думки про антиунійність Спиридона стала, вочевидь, сама назва його твору – «Изложение о православней истиннй нашей вірі», яку церковний історик розумів у конфесійному сенсі: раз православна, значить, не католицька (чи унія-тська), хоч таке тлумачення явно анахронічне й суперечить тому ж «Посланню Мисаїла до папи Сикста IV», автори якого, визнаючи себе уніятами, водночас називають свою віру православною¹³. Зрештою, і в самому «Викладі про істинно православну нашу віру» є елементи, які свідчать, що

¹¹ «...еще при жизни Мисаила патриарх вместе со всем своим освященным Собором сам избрал, рукоположил и прислал в Литовскую Церковь прямо из Царьграда другого митрополита Киевского и всея Руси. Это был Спиридон» (Макарий (Булгаков). *История Русской Церкви*, с. 50).

¹² Зокрема, М. Булгаков представляє Спиридона конкурентом лише Мисаїла, жодним словом не згадуючи про те, що він претендував і на єпархії під владою Москви, тож був також суперником Геронтія, поставленого там без жодного благословення патріярха (пор. там само).

¹³ «Задля цього й написали ми оце до вашої всенайсвятішої святості. Чули ми, що деякі говорять про нас перед вашою святістю слова оманливі, хулячи нас і кажучи, мовляв, ми не є до кінця істинними християнами святої православної віри Христової» (X 1) (о. Назар Затопор-

автор твору приймав унійну флорентійську еклезіологію стосовно місця і ролі в Церкві папи Римського (див. нижче), а тому жодних підстав приписувати йому антиунійні настрої немає. Попри це, описана аксіома про антиунійність Спиридона спричинила одностороннє тлумачення митрополитом Макарієм згадки про перенесені опальним митрополитом страждання – «сладки нам юзы и радостна изгнанья, иже по преданию св. апостол правилом и по св. 7-ми Собор Вселенских умрети, нежели святых попраию приблизитися»¹⁴. Церковний історик потрактував це як мову про ув'язнення в Литві через антиунійне налаштування Спиридона, а тому охарактеризував згадані вигнанцем «юзы» та «изгнанья» як «страждання за правду»¹⁵, адже у сприйнятті російських істориків будь-яке протиставлення унії з Римом – це боротьба за правду. Та якщо ув'язнення в Литві було «стражданнями за правду», то за що страждав царгородський ставленник на півночі? Чи ув'язнення в Литві було несправедливим, а ув'язнення в Московщині – справедливим? Таким чином теза М. Булгакова не витримує критики, бо, зважаючи на перебування Спиридона в ув'язненні в обох частинах Київської митрополії, як у Литовській, так і в Московській, жодних підстав відносити мову про ув'язнення та страждання лише до литовського періоду немає. Як бачимо, при детальнішому розгляді тез російського церковного історика виходить на яв його конфесійна заангажованість і цілковита необґрунтованість висловлених ним припущень.

Саме конфесійною заангажованістю пояснюється третя хибна аксіома, котра не дозволила М. Булгакову прикласти слова «сладки нам юзы и радостна изгнанья...» до ув'язнення Спиридона в Московщині, а саме переконання в канонічності московських ставленників на митрополичий престол. Ця хибна оптика завадила російському вченому припустити можливість іншого тлумачення згадки про «кайдани та вигнання» і готовність радше вмерти, ніж відступити від правил апостолів і св. соборів: говорячи це, Спиридон вказує, що його було відкинуто й ув'язнено в Московщині через існування там незаконно поставлених світською владою митрополитів-розкольників, тоді як він був законно висвячений на митрополита патріярхом Константинопольським, канонічним зверхником Київської митрополії, яка на той час (у тому числі й у сприйнятті самих московитів, як впливає з процитованого вище відречення) включала в себе обидві частини: Верхню (Московську) і Нижню (Литовську).

Від свого базованого на хибних припущеннях засновку М. Булгаков відтак відштовхується при оцінці змісту твору, заявляючи:

ський. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року: реконструкція архетипу, вид. 2-ге. Львів 2019, с. 416–417).

¹⁴ Макарий (Булгаков). *История Русской Церкви*, с. 52.

¹⁵ Там само.

Виклад митрополита Спиридона дає привід здогадуватися, що, хоч він і не був прийнятий королем та перебував в ув'язненні, ані православна паства литовська, ні її святителі не цуралися його як свого первосвятителя... Спиридон звертається до них без усякого почуття невдоволення чи неприязні, що були б такими природними, якби він був відкинутий своєю паствою; навпаки: звертається зі словами любови й пастирської опіки, які ясно свідчать, що між ним і тими, до кого він писав, існували добрі відносини.¹⁶

Цілковиту необґрунтованість такого тлумачення, єдиною підставою для якого був приязний тон «Викладу», вже показано при розгляді «Послання Мисаїла» – твору одного з конкурентів Спиридона¹⁷. Тут варто лише додати, що з огляду на претензії Спиридона також на підмосковські терени¹⁸ та перебування на засланні й у Московщині, ці слова рівною мірою слід відносити й до тамтешньої цільової аудиторії (навіть якщо прийняти, що твір постав у Литві) та висновувати, що насправді ні паства, ні єпископи північних єпархій «не цуралися його як свого первосвятителя». І якщо стосовно Литви жодних свідчень на користь твердження М. Булгакова немає, то джерельні свідчення щодо прийняття та шанування Спиридона на підмосковських теренах є, і сам митрополит Макарій їх цитує, зокрема похвалу Спиридонові з уст архієпископа Новгородського Геннадія: «Сей человек в ныняшняя роды беяше столп церковный, понеже измлада навьче Священная Писания»¹⁹. Так само шанували Спиридона в монашому середовищі, як свідчить соловецький ігумен Доситей, і М. Булгаков також цитує дану ним похвальну характеристику опальному митрополитові: «Бе бо он тому мудр добре умея Писания Ветхая и Новая»²⁰. Доситей звернувся до Спиридона з проханням написати житіє засновників Соловецького монастиря, преподобних Зосими і Савватія, що той і зробив 1503 р. Це звернення тим більше вражає, якщо згадати, що в тому ж часі в монастирях Білоозера доживали віку й інші поважні архиереї, котрі, до того ж, не були в опалі. Серед них – колишній архієпископ Ростовський і Ярославський Йоасаф Оболенський (з роду князів Оболенських, якого теж високо поцінував новгородський архієпископ Геннадій; пом. 1514 р. у Ферапонтовому м-рі, вшанований як святий на місцевому рівні), а також колишній ігумен Ферапонтового монастиря, відтак єпископ Пермський і Вологодський Філотей (з 1501 р. на спокої в Кирилівському, пом. 1508 р. у Ферапонтовому м-рі)²¹. Проте до жодного з них Доситей

¹⁶ Макарий (Булгаков). *История Русской Церкви*, с. 52.

¹⁷ Заторський. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року, с. 67.

¹⁸ Заторський. Висвячення митрополита Спиридона, с. 44–48.

¹⁹ Макарий (Булгаков). *История Русской Церкви*, с. 53.

²⁰ Там само.

²¹ Бриллиантовъ. *Ферапонтов Белозерский, нынть упраздненный монастырь*, с. 48.

не звернувся, а попросив опального Спиридона написати життє засновників Соловецької обителі. Не зважаючи на всі ці факти й навіть сам прямо цитуючи наведені вище висловлювання духовних осіб Московщини, які свідчать про їхню повагу й пошану до Спиридона, М. Булгаков чомусь не зробив висновку про прийняття та шанування там опального митрополита. Натомість, попри відсутність будь-яких свідчень про прийняття константинопольського ставленика в Литві, він робить висновок, що «ні православна паства литовська, ні її святителі не цуралися його як свого первосвятителя». Інакше, як національною і конфесійною упередженістю, такі висновки, зроблені всупереч свідченню джерел, пояснити неможливо.

Критику деяких поглядів преосвященного Макарія намагався подати В. Ульяновський, зауваживши, що обставини постановня твору «встановлювалися (гіпотетично) на підставі тексту, а текст характеризувався на підставі гіпотези про час, місце й мету його створення»²², тож виходить замкнуте коло. Втім, тут на захист методу М. Булгакова слід зауважити, що, з огляду на відсутність прямої вказівки на час і місце написання в самому творі чи в інших джерелах, інакшого шляху, ніж робити висновки про це на підставі аналізу тексту, немає.

Попри критику, В. Ульяновський перейняв від М. Булгакова тезу про постановня «Изложения» в Литві. Через відсутність у російського церковного історика аргументів на користь такого припущення, український учений намагався врятувати цю тезу пошуком конкретних ересей, проти яких мав би бути спрямований твір, і цільової аудиторії, для якої він призначався, у Литві. Тут В. Ульяновський дещо заплутався у власних гіпотезах, пропонуючи в ролі еретиків то якихось антиринітаріїв Києва (доказів існування яких немає, що мусив визнати й сам автор монографії²³), то київських павликіян²⁴, то поживовілих, які начебто перебували під покровительством Олельковичів²⁵. Причиною для такого розпорошення стало те, що жодна з ересей, проти яких, на думку вченого, полемізував Спиридон, не представлена у творі детально, ані, що головне, у «Викладі» немає жодних аргументів проти якої-небудь конкретної ересі. Натомість на початку твору йде короткий перелік соборів і еретиків та, вельми побіжно, ересей, які ті представляли, а відтак бачимо доволі ґрунтовний виклад православних догм, але без якогось конкретного апологетичного стрижня. Завершується твір переліком еретиків та анатемою їм, знову-таки без загострення уваги на якісь

²² Ульяновський. *Митрополит Київський Спиридон*, с. 118.

²³ Там само, с. 190.

²⁴ Там само, с. 219, 222, 230.

²⁵ Там само, с. 158, 160, 165, 166, 176 (орігенізм), 179 (тема іконоборства), 180, 186, 202–203, 209, 233.

конкретній ересі. Тож за таким викладом неможливо ідентифікувати якусь певну групу еретиків, ба навіть припустити, що вона стала безпосередньою причиною написання твору. Врешті, український науковець зробив узагальнення, яке може стосуватися будь-якої країни чи епохи, але в його інтерпретації чомусь конче мусить вказувати на Литву і Київ: «актуалізація ересі Павла Самосатського дає змогу стверджувати, що твір Спиридона був спрямований не проти однієї, а проти всіх суцільних у його митрополії ересей»²⁶ (при цьому «його» митрополією В. Ульяновський, слідом за М. Булгаковим, хибно вважав тільки литовську частину Київської митрополії). Вочевидь, шановний учений не спостеріг, що таке надто узагальнене твердження підриває всі висловлені ним раніше припущення, котрі мали на меті локалізувати еретиків, проти яких начебто задумувалося «Изложение», та цільову аудиторію твору саме в Литві (та Києві²⁷) й обґрунтувати таким чином безпідставну тезу М. Булгакова, що цей текст постав у Литовській Русі.

Безплідні метання від однієї ересі до іншої та безрезультатні пошуки течії, проти якої мав би бути спрямований твір Спиридона, свідчать лише про те, що насправді жодної конкретної ересі, на протидію якій він начебто задумувався, не було. А при визначенні мети та пошуку цільової аудиторії твору слід враховувати не тільки зміст, але й структуру «Викладу», в якій постійно наголошується на необхідності соборного розуму для збереження Церкви від ересей, біля витоків яких не раз стояли як очільники світської держави (зокрема імператори), так і церковні ерархи, включно з патріярхами. Саме на це вказує постійне наголошення на ролі пентархії при перелічуванні соборів і борців із ересями²⁸. Така структура твору несе в собі чіткий месидж: відрив від соборного розуму Церкви загрожує виникненням і поширенням ересей. І жоден світський чи церковний достойник у відірванні від повноти Церкви не може гарантувати збереження православної віри. Це спостере-

²⁶ Ульяновський. *Митрополит Київський Спиридон*, с. 220–221.

²⁷ Крім намагання прив'язати твір Спиридона до Києва вказівкою на якусь ересь, В. Ульяновський спробував досягти цього через згадку в «Изложении» про свв. Антонія і Теодосія Печерських (див.: Ульяновський. *Митрополит Київський Спиридон*, с. 197). Однак при детальнішому розгляді виявляється, що Спиридон тут мав на увазі не зачинателів руського монашества, а св. Антонія Великого, який заклав монашество як таке, і св. Теодосія Великого, що започаткував спільнотельне монашество, і саме тому їхні імена згадуються серед інших отців чернецтва з Єгипту, Сирії та Палестини: «и прочіи иноческых законъ и предании ѡкож скытене иже въ египте и александрене и исанъ иж ѡт ниневиа и ефрѣмъ ѡт сириа и дофеи иж в палестинѣ і иѡан иж в синаи і семиѡн иж въ анотиѡх и федѡр иж стоудить и сава и еоуфимеи и федосии и іатонии и началникъ і правитель иночскаго житъа и прочих мноштва» (арк. 245 зв.). Як бачимо, тут немає жодної згадки ні про Київ, ані про печерський монастир, – мова про початок світового монашества.

²⁸ На жаль, при розборі головних богословських тем твору В. Ульяновський пропустив повз увагу й жодним словом не прокоментував тему пентархії, на якій Спиридон постійно наголошував, представляючи собори.

ження робить очевидним, проти кого насправді був спрямований «Виклад»: проти самопроголошених митрополитів у Москві, підтримуваних тамтешнім великим князем, і проти їхнього відриву від повноти соборної Церкви. Своїм твором вигнанець натякав на згубність відмови Москви від послуху своєму законному архипастиреві – Константинопольському патріярхові та поставленому ним митрополитові – Спиридону²⁹.

На це ж указує друга частина згадки про солодкість ув'язнення, а саме – про відкинення апостольських звичаїв: «сладкы намъ юзы радостна изгнанья иже по преданию святыхъ апостолъ правиломъ и по святыхъ седми соборъ вселенскихъ оумрети нежели святыхъ поприанию приблизитися» (арк. 230 зв.). Тобто, опальний митрополит виражає готовність радше вмерти, ніж відступити від святих правил апостолів і семи вселенських соборів. Борис Флоря, як можна здогадатися з контексту його публікації, добачав за цим висловом готовність Спиридона радше вмерти, ніж прийняти унію³⁰, а відтак постулював, услід за М. Булгаковим, створення «Викладу» в Литві. Таке ж тлумачення розглядуваного звороту подав і В. Ульяновський³¹. Однак у жодному зі згаданих опальним митрополитом документів (ані в «Апостольських правилах», ані в документах семи вселенських соборів) не йдеться про унію з Римом чи заборону сопричастя з папою. Зате знаходимо там згадку про необхідність послуху своєму законному архипастиреві, якому підпорядковуються відповідні території³². Тобто насправді Спиридонові в цьому звороті

²⁹ На користь такого тлумачення свідчить також один з уривків твору, де бачимо перехід від похвали соборному розумові Церкви відразу до біографічних мотивів, представлених у цитаті зі Святого Письма (поєднання обох тем підкреслено): «и всѣхъ прочихъ еретикъ и ихъ злаа мѣрованіа пачѣ же рекѣ бесованіа и размышленіа и злочѣстнаа ихъ вѣчнѣа и повелѣніа ѡтвергши соборнаа цѣркві и чужи ихъ сѣтвори азъж законопрестоупники възненавидѣхъ законъ же твои възлюбихъ влѣкы хса моего и ба и оуклоняющихся на десное или на шюее» (арк. 244–244 зв.). А завершується весь цей довгий уривок мовою про страждання за вірність соборній Церкві: «наставиль ма еси намъ поуть вѣчныи имже ѡтѣи наши ходиста вселенстии собори и намъ предаша и мы приахомъ ѣко даръ вѣжделѣненъ сего ради стражемъ до оузъ ѣко злодѣи» (арк. 244 зв.).

³⁰ Див.: Б. Н. Флоря. Попытка осуществления церковной унии в Великом княжестве Литовском (последняя четверть XV – начало XVI в.) // *Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье*. Москва 2007, с. 221. Хоч російський учений при формулюванні цього аргументу посилається на митрополита Макарія Булгакова, в останнього цієї думки в саме такому викладі (як готовність радше прийняти смерть, аніж унію) нема. Пор.: Макарий (Булгаков). *История Русской Церкви*, с. 52.

³¹ Ульяновський. *Митрополит Київський Спиридон*, с. 151.

³² За компетентним спостереженням архиєрея РПЦ Іларіона Алфєєва: «“Апостольские правила” и другие канонические постановления Древней Церкви указывают на недопустимость нарушения границ церковных областей епископами или клириками. “Правила” настаивают на том, что епископ не должен оставлять свою епархию и самовольно переходит в другую (Ап. 14); епископ не может рукополагать вне пределов своей епархии (Ап. 35); отлученный от церковного общения клирик или мирянин не может, перейдя в другой город, быть принят

йшлося не про заборону унії з Римом, а про заборону самовільної висвяти митрополитів і відмови від послуху своєму патріярхові, тож наведені слова – це ніщо інше, як іще один випад проти самопроголошених митрополитів у Москві, яких ніхто з церковних авторитетів не іменував та не визнавав і які були відкинуті законними зверхниками Київської митрополії – патріярхами константинопольськими.

Зрештою, про ті ж «Апостольські правила» і правила вселенських соборів говорив і патріярх Константинопольський Діонісій I у своїй грамоті від 1467 р. про визнання законним митрополитом Київським Григорія Болгариновича, в якій віднаходимо цілком ідентичне за змістом формулювання:

а што вделали (/дѣлали) на Москве, ажъ бы того перестали делати, как же указываетъ и приказуетъ святая головная великая церква соборная, бо то ест противъ правилъ и противъ закону божіею; елико именовали на Москве от ионы и до сихъ часов митрополитов, тыхъ всихъ великая зборная наша святая церковь не имаеъ, а ні дръжитъ, а ні именуеъ за митрополитовъ.³³

Як бачимо, слова патріяршої грамоти цілком суголосні опису тих відступлень від правил, які, за словами опального митрополита, спонукали його написати «Изложение»: «понеже пред нашими очима видим многа святыми правилами ѡтвержена творяться в православии нашего християнства ихже не подобает» (арк. 230). Всі ці елементи свідчать радше на користь того, що «Виклад» постав у Московщині, причиною ж його створення стала відмова тамтешніх світської та церковної влад у послузі своєму законному архипастиреві, Константинопольському патріярхові, та відкинення законно поставленого й визнаного ним митрополита (спершу Исидора, відтак Григорія, а тепер – Спиридона) і поставлення натомість митрополитів-самозванців. Себто, за словами безпрестольного митрополита криється скарга на відкинення його як законно поставленого патріярхом митрополита Київського, повноваження якого простягаються і на північні єпархії, та ув'язнення у Ферапонтовому монастирі.

в общение другим епископом (Ап. 12); клирик, перешедший в другую епархию без воли своего епископа, лишается права священнодействия (Ап. 15); запрещение или отлучение, наложенное на клирика одним епископом, не может быть снято другим епископом (Ап. 16 и 32). Подобные же постановления принимались Вселенскими и Поместными соборами IV–VIII веков и составляют неотъемлемую часть канонического права современной Православной Церкви» (Иларион еп. Алфеев. Принцип «канонической территории» в православной традиции // *Печерський благовісник. Журнал Києво-Печерської Лаври* 1 (3) (2005) 16–17). Згадані російським архиєреєм правила чудово пасують до ситуації московських ставлеників на митрополичий престол, яких не визнавали їхні безпосередні священноначальники, константинопольські патріярхи, а тому виправдання, що їх, попри це, визнавали інші східні патріярхи, ситуації з їхньою неканонічністю не міняє.

³³ Я. Н. Щапов. *Восточнославянские и южнославянские рукописные книги*. Москва 1976, ч. 2, с. 146.

На правильність такого тлумачення вказує і безпосередній контекст мови про ув'язнення, що йде відразу після розповіді про поставлення в Константинополі: «святѣишаго патріарха киръ рафаила константинополя новаго рима и иже ѿ немъ священнаго собора святыхъ митрополитъ и боголюбивыхъ епископъ по благословенію священнаго сего вселенскаго собора і рукоположение честнаго презьвитерства і иж о христѣ дьяконства благословение прияхомъ поставление кыевьскыа митропольа всеа роуси сладкы намъ юзы радостна изгнанья иже по преданію святыхъ апостолъ правиломъ и по святыхъ седми соборъ вселенскихъ оумрети нежели святыхъ попраію приближитиса» (арк. 230–230 зв.). Тобто ув'язнення представлено як наслідок поставлення в Константинополі.

Що ж заважає тлумачити наведені уривки як опис церковних негараздів у Литві? Один-єдиний ключовий момент: там владу патріярха не відкидали, а визнавали, намагаючись при цьому й надалі втримати подвійне сопричастя (як з Римом, так і з Константинополем), що існувало до захоплення Царгорода турками 1453 р., та прохаючи там затвердження для свого митрополита, як видно з історії присланого з Риму митрополита Григорія Болгариновича, для якого двічі прохали й урешті в 1467 р. таки отримали благословення. Те саме планувалося також для Мисаїла³⁴ й успішно продовжилося у випадку Мисаїлових наступників: Симеона (затверджений патріярхом у 1481 р.), Йони Глезни (затверджений 1492 р.), Макарія Чорта (затверджений 1496 р.) та ін. Москва ж та підконтрольні їй єпископи відкидали владу Константинопольського патріярха в принципі. Ось у цьому й полягає кардинальна відмінність між ситуаціями в обох частинах Київської митрополії, яка не дозволяє прикладати слова Спиридона до литовської та змушує віднести їх до московської частини Київської митрополії, практику якої справді можна описати як відкинення святих правил. Таку оцінку цієї практики подано в грамоті патріярха Діонісія 1467 р., і такий же опис бачимо в «Изложении». Проте якщо в Литві митрополити були затверджені патріярхом (за винятком Мисаїла, який керував митрополією з 1473 по 1480 р.) і Спиридон там претендувати на престол не міг, то в Москві й надалі перебували не визнані патріярхом митрополити-розкольники, і Спиридон, нагадуючи про це таким недвозначним натяком, намагався заявити про свої права, щоб зайняти престол хоча б у Москві. У цьому й полягала, вочевидь, головна мотивація написання «Викладу», тим більше що Спиридону мала бути відома практика існування паралельних митрополитів Київських, визнаних Константинопольським патріярхом: одного з осідком у Литві, а іншого – в Москві³⁵.

³⁴ Див.: Заторський. Висвячення митрополита Спиридона, с. 39–44.

³⁵ Попри існування законного висвяченого патріярхом митрополита Київського Олексія (пом. 1378 р.) з осідком у Москві, для південних земель у 1375 р. був поставлений на той же

Крім цього, проти перейнятого Б. Флорею від М. Булгакова і прийнятого також В. Ульяновським³⁶ припущення про начебто наявні в «Изложеніи» антиунійні нотки свідчать кілька спостережень. По-перше, впадає у вічі дуже симптоматичний момент у представленні соборів, які збиралися проти ересей: ім'я відповідного папи Римського Спиридон завжди наводить на першому місці, тоді як імена чотирьох східних патріархів подаються завжди після нього, часом у різному порядку (див.: арк. 230, 230 зв. (двічі), 231 та ін.). Наприклад, при описі Першого вселенського собору: «сега ради повелением царскимъ собраса вселенский соборъ папа селивестръ римскы и митрофанъ константинаград и алеѡандръ алеѡандриа и макарии иерусалима и прочих тїѡ и прокласта ариа и единомѡдреникы его» (арк. 231 зв.). І так при описі всіх без винятку вселенських соборів. Тобто, для Спиридона папа однозначно виступає першим у пентархїї.

Друге спостереження, яке не лише підтверджує правильність такого висновку, а й перевершує його, – це використання автором папського титулу, якого жоден борець проти унії з Римом ніколи не вжив би, – «вселенський папа»: «изложение ѡ православии вѣры по преданию святых вселенскихъ соборъ по апостольскимъ преданиемъ иже при благочестивыхъ царих и вселенскихъ папахъ римскихъ тогда и святїишихъ патриархъ» (арк. 230 зв.). Крім титулу «вселенський», стосованого виключно до папи, звертає на себе увагу й факт відокремлення папи від решти патріархів: він не один зі «святїишихъ патріархъ», а стоїть зосібна, поряд з імператором, що знову підкреслює його виключне становище, на якому додатково наголошує слово «тогда»³⁷ – «відтак»: «при благочестивихъ царяхъ і вселенскихъ папахъ римскихъ, відтак і святїишихъ патріархахъ». На те, що це не випадковість, а частина богословської системи, вказує продовження речення, де папа знову виступає окремо, не як один із п'яти в рамках концепції пентархїї: «в коа лѣта коихъ по именомъ цреи

престол і з тим же титулом митрополита Київського Кипріяна, який, до того ж, мав поширити свою владу й на північні землі після смерти Олексія. Див.: М. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 5. Київ 1994, с. 393–397.

³⁶ Хоч і сам науковець мусив визнати, що припущення про антиунійне спрямування «більш вірогідне, але все ж залишається недоведеним» (Ульяновський. *Митрополит Київський Спиридон*, с. 234). Попри це, він чомусь постійно повторював тезу саме про антиунійне спрямування твору Спиридона, так і не навівши жодних переконливих доказів цього з тексту «Изложения» (там само, с. 170, 172–173, 222, 233, 234, 242, 252). Відсутність будь-яких антиунійних тенденцій у Спиридоновому «Изложении» проступає особливо чітко на тлі багатой антилатинської літератури, яка побутувала на території Київської митрополії та давала просто безмір матеріялу для антиунійних тез. Див.: Андрей Поповъ. *Историко-литературный обзоръ древне-русскихъ полемическихъ сочиненій противъ латинянъ (XI–XV в.)*. Москва 1875.

³⁷ Щодо значення слова «тогда» див.: *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вип. 29. Москва 2011, с. 384–385. До контексту «Изложения» найбільше пасує друге наведене у словнику значення, але не в сенсі послідовності подій, а в сенсі єрархічної послідовності.

и па̑и и патриархъ» (арк. 230 зв.). Також бачимо це в інших випадках: коли згадується ім'я папи, воно завжди подається на першому місці, відразу після імени імператора, перед списком патріархів та інших церковних достойників: «костантиу с̑нѠ великого ц̑ра костантина въ арьньскѡю ерѣс оуклонѣшюс̑ и хоташе никеискаго събора преданиа разорити но братом своимъ костантином римскимъ ц̑ремъ възраженъ быс̑ и папоу ївліе и афонасимъ алеѡандреискимъ патріархомъ и костантинаграда патриархомъ павлом новымъ» (арк. 232). Останній приклад особливо промовистий, оскільки ім'я патріарха Константинополя тут подано щойно після імени патріарха Александрії, тоді як ім'я папи – традиційно на першому місці. Така модель один до одного дублює декрет проголошення єдності між Східною і Західною Церквами, проголошений на Флорентійському соборі 1439 р., де авторитетами, котрі його промульгують, теж виступають імператор і папа, імена яких подаються на початку, а підписи чотирьох патріархів (чи їхніх уповноважених представників) і решти учасників собору йдуть після тексту унійного декрету.

Ці спостереження дозволяють висловити припущення, що Спиридон знав і приймав еклезіологічну модель Флорентійського собору. Це може бути пов'язане з походженням опального митрополита, про якого літопис зауважує, що він був «родомъ Тверитинъ»³⁸. За слушним спостереженнями Вадима Лур'є, Твер, на противагу до свого вічного конкурента Москви, визнавала Флорентійську унію, принаймні за великого князя Бориса Олександровича³⁹ (пом. 1461 р.), на час правління якого припали молоді роки Спиридона, судячи з того, що в 1476 р. він уже був поставлений митрополитом. Тож у своєму проунійному налаштуванні опальний митрополит лише продовжив традицію, засвоєну з молодих років, натомість типовий для В. Ульяновського постійний пошук в «Изложении» антиунійних тенденцій⁴⁰ видається радше проекцією на розглядуваний твір його власних поглядів, аніж переконаннями Спиридона, засвідченими текстом і контекстом.

Якщо шукати причини використання автором твору титулу «вселенський папа» та постійного підкреслення у «Викладі» першости римських архиєреїв, то, крім проунійної позиції, можна вказати ще одну причину – антипапські випадки в Московщині як обґрунтування тамтешнього розриву стосунків із патріархом Константинопольським: мовляв, Константинополь захоплено турками через його унію з Римом⁴¹. Тому постійне наголошення Спиридона

³⁸ Полное собрание русских летописей, т. 24: Типографская летопись. Петроград 1921, с. 195.

³⁹ В. Лур'є. Русское православие, с. 46. Про певну прихильність Твері до Флорентійської унії говорить і Ніна Синицина, хоч її оцінка таких настроїв дещо обережніша, див.: Н. В. Синицына. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции. Москва 1998, с. 88–89.

⁴⁰ Див.: Ульяновський. Митрополит Київський Спиридон, с. 19–21, 25, 170, 172–173, 222, 233, 234, 252.

⁴¹ Див.: Синицына. Третий Рим, с. 108–114.

на першості римських пап і згадка про їхній вселенський авторитет мали якщо не нівелювати, то принаймні ослабити силу цієї тези ідеологів московського розколу. Це ще одна вказівка на аудиторію, для якої призначався твір, та, опосередковано, на середовище його постання. І це не Литва, а Московщина, бо в Литві вселенський авторитет папи визнавали, як наочно демонструє прийняття призначеного в Римі митрополита Григорія Болгариновича й укладене його наступником Мисаїлом послання 1476 р.

Третій елемент, який свідчить на користь проунійного налаштування Спиридона, – це оминання ним питання *filioque*, яке було вирішене на Флорентійському соборі. Цей момент В. Ульяновський слушно відзначив, але трактуючи його як поступку проунійній владі Польсько-Литовської держави⁴². Проте якби «Виклад» писався для догодження польсько-литовській владі, то в ньому слід було б очікувати більших та очевидніших поступок, аніж просто оминання мовчанкою теми *filioque* (наприклад, позитивного ствердження, що Святий Дух походить від Отця і Сина, як це зроблено в «Посланні Мисаїла»⁴³). Натомість у такому вигляді мовчанка свідчить радше про намагання автора обійти неоднозначну для цільової аудиторії твору тему, наполягання на якій могло б викликати несприйняття й обурення, що, знову-таки, вказує радше на Московщину, ніж на литовську частину Київської митрополії. Оминання цієї теми мовчанкою вказує на позицію Спиридона, суголосну з постановами Флорентійського собору. Адже якби безпрестольний митрополит був противником *filioque*, то він доконче не тільки згадав би, а й підкреслив це. Бо ж питання *filioque* було чи не головною догматичною темою суперечок між Східною і Західною Церквами протягом багатьох століть та одним із головних і найбільше дискутованих питань Флорентійського собору⁴⁴.

Наведені спостереження про наявні в «Изложении» пропапські нотки та унійні нахили є додатковим аргументом на користь висловленої В. Ульяновським тези, що Спиридон Сатана не був автором «Послания о Мономаховом

⁴² Ульяновський. *Митрополит Київський Спиридон*, с. 187. Ця обставина ще раз наочно демонструє внутрішню суперечливість позиції В. Ульяновського. Постійно намагаючись представити Спиридона противником унії, щодо найбільш контраверсійного питання, найдовше обговорюваного на Ферраро-Флорентійському соборі, – про походження Святого Духа, – він мусив усе ж визнати, що митрополит в «Изложении» обійшов цю тему мовчанкою. Про які антиунійні тенденції може тоді йти мова, якщо найбільшого догматичного питання не зачеплено?

⁴³ Див.: Заторський. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року, с. 324–325, 436–437.

⁴⁴ На жаль, у «Слові на Сходження Святого Духа», яке Спиридон написав на заслання в Пуні у Великому князівстві Литовському, місце, де йдеться про походження Святого Духа, цілком втрачене. Див.: А. А. Турилов. *Забытое сочинение митрополита Саввы-Спиридона литовского периода его творчества // Славяне и их соседи*, вип. 7: *Межконфессиональные связи в странах Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV – XVII веках*. Москва 1999, с. 132. На іншому ж місці, де така згадка виглядає доречною, питання походження Святого Духа обійдено мовчанкою (там само, с. 134).

в'бнце» («Послание о Мономаховых дарах»)⁴⁵, адже в останньому творі простежується типова для московських книжників чітка антипапська тенденція⁴⁶, невластива, як ми бачили, творам опального митрополита.

Крім пошани до римських пап, в «Изложении» чітко прослідковується також лояльність Спиридона до константинопольських патріархів, яка виявляється в униканні згадок про тих патріархів Царгорода, котрі були еретиками, засудженими вселенськими соборами. Опальний митрополит намагається знайти їм якусь заміну, щоб тільки не визнавати, що на престолі Константинополя сиділи еретики. Тож при описі Другого вселенського собору Спиридон не згадує, що Македоній був архієпископом у Константинополі, хоча перед цим, пишучи про інших еретиків, завжди вказував, що ті були єпископами того чи того міста. Коли ж діло доходить до Македонія, укладач «Изложения» подає Григорія Богослова як колишнього патріарха Константинополя, а Македонія називає просто «духоборцем». І лише згадуючи постанови собору, Спиридон вказує, що Македонія усунули з престолу Константинополя, а на його місце поставили Нектарія⁴⁷. Про те, що це не випадковість, а свідомий задум автора, свідчить опис Третього вселенського собору, де намісником престолу в Царгороді вказано Мемнона, хоч він був архієпископом Ефесу, а засудженого собором як еретика Несторія жодного разу не названо архієпископом Константинополя⁴⁸.

Виглядає, що Спиридон не хотів давати компрометуючого матеріалу для нападок на патріархів у захопленому турками Царгороді, яких московська офіційна світська і церковна влада й без того звинувачувала в ересі⁴⁹ (через прийняття унії з Римом). Це спостереження також свідчить на користь того, що цільовою аудиторією «Изложения» були саме московські читачі,

⁴⁵ Див.: Ульяновський. *Митрополит Київський Спиридон*, с. 333.

⁴⁶ Пор.: Дмитриева. *Сказание о князьях владимирских*, с. 42. Див. також текст самого «Послания»: там само, с. 163–164.

⁴⁷ «и бы̄с числом ѿ съборъ а вселеньскы ѿ снидоша̄ ѿцӣ ст̄ӣ в на̄чло велико̄гъ ц̄р̄а ѿедосиа ц̄р̄ство римскыи папа дима̄с в костантинѣград и григорие б̄гословъ бывы патриархъ ц̄риград и тимоф̄и алеѡандрьскы и мелетии антиох̄ьскыи и кирил иер̄слмьскыи и вс̄ѣх ст̄ых ѿтц̄ р̄ н̄ на макыдонья д̄хборца сеи бо акаанн̄ий ст̄го д̄ха б̄га̄ ї̄ г̄са не г̄лати оучаше первие то̄го изрин̄жи и ѿт пр̄стла костантинаград и единомысленики его аполинариа лаодикьскаго и савелиа иж ѿт ливиа и тако т̄ѣх проклаша а ст̄го д̄ха б̄гославиши и изрекоша съборн̄ѣ и в д̄ха ст̄го г̄са истиннаго и животворящаго и до конца и вм̄ѣс македониа поставленъ бы̄с н̄ѣктарий ѿт тарса килеискаго патриархъ» (арк. 232 зв.).

⁴⁸ «ӣж въ ефесе г̄ съборъ бы̄с при федосіи юном ц̄ри на̄члници же собора папа римскыи келестинъ кирил иер̄слмьскыи и ѿан̄ антиох̄ьскыи и оув̄налии алеѡандрьскыи и мемнон на мене (sic!) бы̄с архіер̄фи костантинаград и вс̄ѣх ѿтц̄ с̄ собравшихся на злочстваг несторья и единомысленики е̄г̄ диоскора и еutihya ї̄ прочих ихже проклаша и православиа в̄р̄ѣ оутвердиша» (арк. 233).

⁴⁹ Див.: Синицына. *Третий Рим*, с. 110–111, пор.: В. Лурье. *Русское православие*, с. 67–68.

оскільки в Литві таких звинувачень на адресу патріархів не висували, а щоразу прохали їхнього благословення для київських митрополитів, тоді як у Москві мусували тезу про відпадиння Константинополя в ересь, мотивуючи цим свою відмову просити в тамтешніх патріархів благословення при поставленні своїх митрополитів.

Уперше відмінне від Макарієвого тлумачення слів «сладки нам юзы и радостна изгнанья...» з «Викладу» запропонувала Руфіна Дмитрієва, добачаючи в них вигнання з Литви та Москви й ув'язнення на півночі⁵⁰. Таке трактування, коли за цими словами вбачається не стільки вигнання з певної території, скільки вигнання з престолу, на який Спиридон претендував силою своїх свячень у Константинополі, видається цілком слушним. Проте, з огляду на ув'язнення Спиридона як у Литві, так і в Московщині, самі по собі слова про вигнання й ув'язнення вказівки на місце постановя твору не дають. У відриві від контексту їх можна інтерпретувати і як відкинення й ув'язнення в якійсь одній частині Київської митрополії, і як загальну вказівку на відкинення Спиридона як митрополита в обох її частинах. Встановити ж місце постановя «Викладу про істинно православну нашу віру» допомагає весь його контекст, зокрема згадка про відступлення від святих правил, ідентична до опису дій Москви у грамоті патріарха Діонісія I 1467 р.

Що стосується припущення про мотив укладення «Изложения» – намагання виправдатися з підозр у неправослав'ї, то Р. Дмитрієва перейняла його від І. Брильянтова⁵¹. При цьому вона не зауважила певної невідповідності між висловленими останнім припущеннями про причини ув'язнення Спиридона і мотивацією написання твору, яка мала домогтися йому звільнитися. Натомість заслуговує на увагу другий зауважений нею мотив, а саме виправдання зі звинувачення в симонії – висвяченні через підкуп. Однак дослідниця не розвинула цього припущення й не відштовхувалася від нього при тлумаченні «Изложения», тому надолужуємо тут цей недолік. Можна припустити, що якраз наявний у творі заклик до турботи про бідних задумався автором, серед іншого, і як апологія проти звинувачень у симонії, яка суперечить викладеним ним принципам християнського використання грошей. Тобто, підтримка нестяжателів, яку деякі дослідники добачають у мові про належне використання багатства⁵², могла бути не єдиним мотивом.

⁵⁰ Дмитриева. Сказание о князьях владимирских, с. 78.

⁵¹ Там само.

⁵² Критикуючи намагання представити мову про належне використання багатства у творі Спиридона як його позицію в суперечці між йосифлянами і нестяжателами, В. Ульяновський намагався вибити так один з аргументів, який наводили для локалізації місця написання твору на півночі (адже участь Спиридона в суперечці тамтешніх монахів вказувала б на Московщину як місце й контекст постановя твору). Див.: Ульяновський. *Митрополит Київський Спиридон*, с. 239–245.

На жаль, ані Б. Флоря, ні В. Ульяновський не згадали при встановленні місця написання Спиридоном «Викладу» головного й найпереконливішого аргументу на користь постання його в Московщині. Йдеться про виявлений Яковом Лур'є ще 1960 р. текстуальний збіг між «Изложением» і одним із творів Йосифа Волоцького⁵³, головного ідеологічного суперника нестяжателів. Звісно, в цьому випадку можливе як запозичення з першого до другого, так і навпаки. Проте О. Алексеев навів переконливі аргументи на користь того, що саме опальний митрополит перейняв частину твору волоцького монаха⁵⁴.

Підсумовуючи дискусію щодо місця постання «Викладу про істинно православну нашу віру», варто зазначити, що як прихильники московської, так і прибічники литовської теорії часом висловлювали непереконливі аргументи. При цьому слід визнати, що наразі аргументів на користь укладення твору в часі перебуванні Спиридона на засланні у Ферапонтовому монастирі в Московщині більше і вони переконливіші, ніж аргументи на користь припущення, що «Виклад» написано в Литві.

Що стосується мотивації до написання твору, то теорія про наявність певної ересі як головної причини його постання не підтверджується змістом «Изложения», в якому відсутні апологетичні моменти з викладом хибних тез однієї групи еретиків і наведенням аргументів проти їхнього конкретного вчення. Натомість при детальнішому розгляді проступають натяки на незаконність поставлення московських митрополитів-розкольників і законність висвяти в Царгороді Спиридона та його права як законного очільника

⁵³ Я. С. Лурье. *Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV – начала XVI века*. Москва 1960, с. 483.

⁵⁴ «На мой взгляд, общее место, обнаруживающееся в “Изложении” и в “Книге на еретиков”, является следом знакомства Спиридона–Саввы с произведением прп. Иосифа Волоцкого. В пользу этой версии свидетельствую и факты. Я не располагаю ни одним доказательством того, что сочинение Спиридона–Саввы было известно прп. Иосифу Волоцкому. Тема ересей занимает центральное место в “Изложении”, и если бы это сочинение уже существовало ко времени обнаружения ереси, то трудно предположить, чтобы знакомство с ним ограничилось кратким (и сокращенным!) цитированием единственной фразы прп. Иосифом Волоцким. Зато у нас есть факты, свидетельствующие об известности “Книги на еретиков” в Белозерье, где проживал опальный Киевский митрополит. Важнейшим доказательством знакомства заволжских монахов с “Книгой на еретиков” является “Ответ кирилловских старцев”, в котором опровергаются аргументы Иосифа о необходимости казнить еретиков, известные из 13-го Слова. Во-вторых, это переписанный прп. Нилом Сорским и Нилом (Полевым) список “Книги” Сол. 326. В-третьих, это Послание иконописцу Дионисию, выполнявшему росписи Рождественского собора Ферапонтова монастыря в августе-сентябре 1502 г. В-четвертых, это использование проживавшим в заволжских скитах Нилом (Полевым) в своем послании старцу Герману текста из 12-го Слова “Книги на еретиков”. Полагаю, что 5-м аргументом в этом ряду является след знакомства Спиридона–Саввы со “Сказанием о новоявившейся ереси”, отразившийся в “Изложении»» (А. И. Алексеев. О «Просветителе» и посланиях преподобного Иосифа Волоцкого // *Вестник церковной истории* 2 (10) (2008) 144). Пор.: Алексеев. «Спиридон рекомый, Савва глаголемый», с. 7.

Київської митрополії. Виклад положень про правильне використання багатства може, серед іншого, бути свідченням намагання виправдатися зі звинувачень у поставленні через підкуп. А згадка про вселенську місію римських пап і наголошення на їхній першості перед патріярхами Сходу свідчить про спробу вибити один з аргументів московської пропаганди, буцімто захоплення турками Константинополя було Божою карою за унію з Римом. Виглядає, що написанням «Викладу про істинно православну нашу віру» Спиридон вказував на незаконність поставлення московських митрополитів і виправдовував своє поставлення в Константинополі та претензії на митрополичий престол Києва, принаймні на Верхню (Московську) частину митрополії. Судячи з усього, його сучасники, яким адресувалось «Изложение», саме так і сприймали цей твір. Звідси й відречення від Спиридона в архиєрейській присязі, яку використовували в Московщині не лише відразу після поставлення Спиридона, але ще навіть за митрополита Симона (1495–1511), себто поки жив царгородський ставленик⁵⁵.

Крім запозичень із твору Йосифа Волоцького, у лексичі «Изложения» є кілька моментів, які вказують на те, що Спиридон був знайомий і з «Посланням Мисаїла» 1476 р. Це, насамперед, уже згаданий вище термін «вселенських папах римских», ужитий на початку «Викладу» (арк. 230 зв.), прототип якого зустрічаємо в Мисаїловій грамоті у звороті «папа вселенскїи нарековася» (в частині VI)⁵⁶. Інший термін, хоч він і перекручений переписувачем «Изложения», легко реконструюється: «ве сем стѣм папа римскїи димас» (арк. 323 зв.), за яким прочитується первісне «всесвятои папа римскїи димас»⁵⁷. Вживання Спиридоном цього прикметника є не тільки ще одним свідченням проуїного налаштування митрополита (адже до жодного з патріярхів такого титулу не застосовано, використовується натомість прикметник «святїишии»), а й вказує на знайомство з «Посланням Мисаїла», яке починається зверненням до папи «всесвѣтомъ и всенасвѣтѣишомъ» (III 2)⁵⁸. Третій елемент лексичі – це поєднання слів, пов'язаних із грошлюбством: у «Посланні Мисаїла» зустрічаємо їх у парі «не сребролюбци не златозбиратели» (XIX 1)⁵⁹, а у «Викладі» Спиридона вони перетворилися на пару «злату хранители и сребру собира-

⁵⁵ Саме відречення від Спиридона в єпископській присязі допомагає визначити *terminus ante quem* для датування його смерті: оскільки немає свідчень про вимогу такого відречення за наступника Симона, митрополита Варлаама, можна вважати, що Спиридон на той час уже помер.

⁵⁶ Заторський. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року, с. 272.

⁵⁷ На подібну помилку в прикметнику «всесвятыи» натрапляємо й у Смоленському списку «Послання Мисаїла»: «с твоим всем стѣм блѣсвением» (СОКМ 9907, арк. 248) замість потрібного «с твоим всестѣм блѣсвением». Пор.: Заторський. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року, с. 493.

⁵⁸ Заторський. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року, с. 261.

⁵⁹ Там само, с. 333.

тели». Врешті, четвертий елемент, який виявляє подібність із «Посланням Мисаїла й ужитий у тому ж контексті перекручення істини, – це мова про вогонь геенський. У Мисаїловій грамоті читаємо: «бладеніємъ дышууще завистію шпалаеми въ коле рождества своего азыкомъ клеветуеще пражнымъ ѿ огна геенскаго (...) исполнь свще ѣда смертоносна» (X 1)⁶⁰, а у творі Спиридона знаходимо довільний переказ цього звороту: «иже сътвори сам себе геонѣ вещь огна негасимаго прѣвие тои шбретеса блады глаголаше окааннѣи (...) безбожия своего ѣд избева смертоносенъ» (арк. 241 зв.).

Можна сподіватися, що викладені спостереження допоможуть по-новому поглянути на постать Спиридона і його твір та внесуть свою лепту в неупережену наукову оцінку «Изложения», як і публікована тут транскрипція його тексту.

Рукопис із «Викладом про істинно православну нашу віру» Спиридона

Що стосується збірника, в якому міститься «Виклад про істинно православну нашу віру», то це рукопис Соф. 1451, який тепер зберігається у відділі рукописів Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі. Постав збірник у Кирило-Білозерському монастирі, звідки він, за припущенням В. Ульяновського, потрапив до Софійської бібліотеки Новгороду, від якої, власне, й виводиться його шифр «Соф.». Переписувачем рукопису був чернець Гурій Тушин, про що зазначено в самому збірнику. З огляду на це можемо визначити, що твір переписано не пізніше 1526 р., коли Г. Тушин помер. «Изложение» є чи не єдиним твором догматичного характеру в рукописі, де левову частку складають твори морально-пасторального спрямування. Докладний опис наповнення збірника подав першовідкривач «Изложения» Ф. Смирнов⁶¹, кодикологічні ж характеристики, у тому числі розбір філіграней, представив Дмитро Абрамович⁶². Твір Спиридона знаходиться на аркушах 230–248 зв., а за наявною вгорі паралельною (перекресленою) пагінацією – на арк. 243–261 зв.

При переданні тут тексту «Изложения» нарядкові літери вносяться в рядок і виділяються курсивом, але титла не розкриваються. Для позначення червоної цинобри відповідні елементи виділяються півжирним (її використано фактично лише на початку в першому рядку). Також при транскрипції передано всі наявні в рукописі розділові знаки: крапка посередині рядка

⁶⁰ Там само, с. 287.

⁶¹ Смирновъ. Описаніе рукописныхъ сборниковъ, с. 20–25.

⁶² *Софійская библиотека / уклад Д. И. Абрамович, вип. 3: Сборники. Санктпетербург 1910, с. 211.*

(срока) і, вельми рідко, крапка внизу рядка, кома та скісна риска. Кінець рядка позначено скісною рискою, а кінець аркуша – двома скісними рисками. Щоб відрізнити скісну риску на позначення закінчення рядка від такої ж, яка передає наявну в рукописі пунктуацію, щодо останньої на це вказує супровідна примітка.

Документ⁶³

(арк. 230) **изложение ѿ православней істинѣ** / нашей вѣрѣ аплѣскихъ преданиі и ѿтѣскихъ · в коа / времена лѣт бл҃гочѣствыхъ цѣри · и помѣсныхъ · г · / при нечѣствыхъ и при коихъ папахъ римскихъ · и при / коихъ патриарсехъ · константинопола и / алеѣандриа · и антиоѣхья · і ер҃лма · собо/ри · з̄ · и · і · помѣсныхъ · и котории ерети/ци и коими ересеми начаста разврати / црковѣ · како же држит̄са и нынѣ въ бл҃гочѣстивыхъ дѣшахъ · по преданію стѣхъ аплѣ / и стѣхъ · з̄ ми · съборъ вселеньскихъ · понеже / пред нашими очима видим многа стѣми / правила ѿтвержена творат̄с в право/славии нашего христіанства ихже не / подобае · сего ради исписахом ѿ правилъ стѣхъ аплѣ · / и стѣхъ ѡцѣ · з̄ ми соборъ свидѣтели · сви/дѣтель сим бѣ въ нѣси · иже в малѣ испис/хоѣмъ краткими словесы · понежъ извѣстно / о хсѣвѣ таинствѣ истиннаго ба нашеѣ / воплощении · и стѣа трѣца поклананья / и словословенья · въ стѣхъ црквахъ +⁶⁴ /

фенгари семвтевриа · еі каландѣ · / бѣл҃егь · соборныи · стѣишаго патриарха / кирь рафаила · константинопола новаго · / рима / (арк. 230 зв.) и иже ѿ немъ сщнаго собора · стѣхъ митро/политъ · и б҃голюбивыхъ епсѣ · по бл҃гсвнї/ю · сщнаго сѣѣ вселеньскаго собора · і рӯк/положение · чѣстнаго презвитерства / і иж о хсѣ дѣаконства · бл҃гсвение при/ѣахомъ · поставление кыевьскыа / митропольа всеа роӯс · сладкы намъ / юзы · радснтна (sic!) изгнанья · иже по / преданію стѣхъ аплѣ правиломъ · / и по стѣхъ з̄ ми соборъ вселеньскихъ / оумрти · нежели стѣхъ попраію / приблизитиса · радсть миръ всемѣ / православію · ~

Спиридона⁶⁵ архиепсѣа кыевскаго всеа / рӯс · изложение ѿ православіи вѣры · / по преданію стѣхъ вселеньскихъ соборъ · / по аплѣскимъ преданиемъ · иже при / бл҃гочѣстивыхъ црїхъ · и вселеньскихъ папахъ / римскихъ тогда и стѣишихъ патриархъ / коньстантинаграда · и александриа · / и р҃лма (sic!) ·

⁶³ Щира подяка Російській національній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедрина в Санкт-Петербурзі за надання копій збірника Соф. 1451 для цього дослідження та публікації.

⁶⁴ Хрестик та абзац після нього наявні в рукописі.

⁶⁵ Абзац наявний у рукописі.

и антиохыа · в коа лѣта · / коихъ по именѡм ѿреи · и пай · и патри/архъ · помѣстныи · а · соборъ быс · / при авлирианѣ⁶⁶ римстемъ ѿри · елинѡ // (арк. 231) емоу сѣщоу · павель · самосатеник · бѣжа / град епспъ · рекше антиохийскы · быс начлнѣ/къ злыа ереси окаанныи · хса бо гса исти/ннаго ба нашего · члѣва проста глааше · / а не истиннаго ба изрѣч безбожныи · и се оу/ведѣвшѣ црквнии правители стекошас / въ антиохию · мнози соуще числом · имже / бѣахѡ старѣишыны · имминей · ирслма · / епспъ · григорей чюдтворецъ · неокесарѣ/искыи епспъ · анфидоръ брат его · ѿирми/лианъ епспъ · кесариа · капдоскыа · ї елонъ · / епспъ тарьскы · и ини мнози · и їзринуша / и ѡт цркве · Помѣстныи⁶⁷ · в · сооръ · въ ан/кыре быс · и мнози бо ѡтстоупиша · пра/выа вѣры гоненъа ради · и гонению преста/вшѡ и паку ѡбратиша мнози къ право/славней вѣрѣ · бывшю о семъ съпроше/нию многоу · аще подбаѣт приѣти единою / ѡтрѣкшимсѣ хса · паки приѣтом быти · съ/брашас въ анкире стых ѡтць съборъ · емжж / бѣахѡ · старѣишыны · виталии · антѣ/охыа сирьскыа епспъ · и агрикалае⁶⁸ · ке/сариа капдокыа епспъ · и василие · амоси/искыи епспъ · и сцномчникъ · инии мнози⁶⁹ // (арк. 231 зв.) и правила изложиша · ѡко подбаѣт таквым / приѣтомъ быти · сеж соборъ · г помѣс/ныи · снидѣс в новѣи кесарии · иже на по/нте · и правила изложиша (sic!) · о црквнем / оустроении · бѣаше с тѣми стыми ѡтцѣ · / стыи василии епспъ дамаськынскыи сцно/мчникъ · а · вселенскыи съборъ быс · в ни/кеи · при кокостантинѣ (sic!) велицем · въ · вѣ · / лѣто црства ег · на ариа хвдожмноу · иж / ѡт ливиа · пришлецъ быс въ алеѣандрю · / и начтѣ хвлити сна бѣжа · здание быти / гса глааше окаанныи · и далече быти чѣсти / бжѣства · сего ради повелением црскымъ · со/браса вселенскыи соборъ · папа селивестръ / римскы · и митрофанъ · костантина/град и алеѣандръ · и алеѣандръ⁷⁰ (sic!) алеѣандриа · / и макарии иерслма · и прочих · тий · и про/класта ариа и единомждреникы ег · евсѣ/виа никомѣдїискаго⁷¹ · и тирьскаго павли/на · и евсѣвиа кесарийскаго · и иныхъ · / а црквь бѣжю оутвердиша право/славї/ем · бѣже же слово единосѣчно ѡтцѡ · и / равночѣтно · и собезначлно стмж дхѡ про/повѣдаетс · положиша же и вѣре їспра // (арк. 232) вление ·

⁶⁶ Мається на увазі римський імператор Авреліян, який був язичником (саме це має на увазі Спиридон виразом «елинѡ емоу сѣщоу»), проте саме після того, як він захопив Антіохію в 272 р., вдалося скинути з престолу засудженого в 269 р. Антіохійським собором Павла Самосатського, оскільки останній займав також світську посаду прокуратора й мав підтримку цариці Пальміри Зеновії.

⁶⁷ Велика літера на початку слова «Помѣстни» наявна в рукописі.

⁶⁸ Мається на увазі єпископ Агрикола.

⁶⁹ Склад «зи» у слові «мнози» винесений не над, а під рядок.

⁷⁰ Помилкове подвоєння наявне в рукописі.

⁷¹ Після складу «ко» над словом угорі стоїть хрестик, а на маргінесі поруч такий же хрестик зі складом «мі» вказує, що його слід додати у слово.

и исписаша^ж · даж до и в дѣха стѣго гса · / проча^ж что ес · иж потом · в · съборъ исполни · / помѣсны съборъ · е · быс стѣх ѡтць · въ анти/охьи сирьстеи · при костанти⁷² цри снж вели/ког костантина · по пати лѣт скончаніи / ѡтца ег · и исписша правила о оутверже/ніи цркве · Помѣсныи соборъ · с · в гангре · / иж ес митрополия · пefлагонскаго ѣзык · / и ти також правила изложиша · на црк/вное блѣочиние · помѣсныи · з · соборъ быс в сардии · рекше въ средци · костантию / снѣ · великого црѣ костантина · въ арьнь/скю ерес оуклонѣюс · и хоташе никеи/скаго събора · преданиа разорити · но / братом своимъ коста / нтином⁷³ римским / цремь · възраженъ быс · и папоу ѣвлюе / и афонасиємъ александрейским патрі/архомъ · и костантинаграда патри/архомъ · павлом новымъ · и проча^жчи/ми⁷⁴ бѣаше · тма стѣх ѡтць · ѡт всеа / вселеныя снидошася · и оутвердиша / собора никейскаго преданиа · и снидес / и · соборъ в лаадикьи фригийѣстеи · / стѣх ѡтць · и правила ко оустрою црквному⁷⁵ // (арк 232 зв.) исписаша · и быс · числом · ѳ съборъ · а все/леньскы · в · снидошас ѡци стіи в начло / великог црѣ · ѳедвсѣа црство · римскыи па/па димас в костантинѣград · и григорие / бѣословъ · бывы патриархъ⁷⁶ · цриград · и / тимофѣи александрьскы · и мелетии · а/нтиохѣискыи · и кирил иерѣлмьскыи · / и всѣх стѣх ѡтць · рн · на макыдонья дѣо/борца · сеи бо акааннѣи стго дѣа бѣа і гса / не глати оучаше · первие того изринѣи · / и ѡт прѣтла костантинаград · и едино/мысленикы его · аполинариа лаоди/кыйскаго · и савелиа иж ѡт ливиа · и тако / тѣх проклаша · а стго дѣа · бѣославиша · / и изрекоша съборнѣ · и в дѣа стго гса и/стиннаго · и животворащаго · и до ко/нца · и вмѣс македониа поставленъ быс / нѣктаріи ѡт тарса килейскаго патри/архъ · и ктомуу исполниша проѣвле/ние вѣре · и оутвердис цркскимъ велені/емъ червеними писмены и златою / печатию · стѣа вѣры исповѣданіе · / ве сем стѣом⁷⁷ папа римскыи димас · и григо/рие бѣословъ бывыи патриархъ коста // (арк. 233) нтинаград · и тимофѣи александрьскыи · / и мелетии · антиохѣискыи · і кирил · / ирѣлмьскыи · и всѣх · рн · стѣх ѡтць · иж / въ ефесе · г · съборъ быс · при федвсѣи / юном цри · начлници же собора папа римскыи · / келестинъ · кирил иерѣлмьскы · и ѡан / ан

⁷² Мається на увазі син Костянтина Великого Констанцій.

⁷³ Скiсна риска посеред iмєни «костянтином» i вiдступ наявнi в рукописi.

⁷⁴ Склад «чая» перекреслено – вочевидь, переписувач автоматично написав слово «про-чая», помітив свою помилку й відразу її виправив.

⁷⁵ Склад «му» у слові «церковному» винесено не над, а під рядок.

⁷⁶ Літера «х» у слові «патриархъ» написана лише частково.

⁷⁷ Судячи з вигляду помилки, найочевиднішим виглядає припущення, що первісно в «Изложении» було словосполучення «всесвятої папа римскыи димас», яке внаслідок помилки переписувача перетворилося на «ве сем стом папа римскыи димас». На помилку вказує, зокрема, невідповідність синтаксису.

тиохѣискы · и оувѣналии · александръскыи · и мемнон на мене⁷⁸ (sic!) быѣ · архѣиерѣи / константинаград⁷⁹ · и всѣх ѡтѣць · сѣ · собра/вшихса на злочѣствах несторѣа и единомысле/ники еѣ · диоскора · и еutihыа · и прочих · / ихже проклаша · и православиа вѣрѣ · / оутвердиша · и по сем съборѣ помѣснѣи · гѣ · / го⁸⁰ събраса в константиноград · на еutih/ха · архимадрита · съборѣ · вселенскыи · дѣ / иже в халкыдоне · при маркиане цѣри · / проповѣдаша · бѣа слова неложно въ/плочешас ѡт прѣчѣстыа двѣа мариа бѣа · / началници же бѣста леѡн · папа римскы · / и анаталие · константинаград · и маѣим · / антиохиа · въ александриѣ же быѣ выпрѣ/ливии диоскорѣ · и всѣх стѣх ѡтѣць · съ/бравшихса · хл · на диоскора · и вти/хиа · и на поборники их · и проклѣтѣю предаѣи · // (арк. 233 зв.) и православа вѣрѣ оутвердиша · Помѣснѣи / · гѣ · събраса съборѣ · в констаниноград · на / севира · анастасие бо цѣрѣ · въ еutihиань/скоую впаде ерѣс · и брань без млѣсти подвиже / на цѣркви · и бѣаа град антиохыискаго тлав/сиа⁸¹ изгна · и илью ирѣслмьскаго поточи / и иных многих · и по сих анастас цѣрѣ гнѣсне / скончас · посланми въздержан · великаго / савы и федвсиа · ѡт бывшаѣ събора иже / въ иерѣслмѣ при иане архиепѣспѣ · на семь / соборе · быѣ мнишескаго чина · иж ѡт егы/пта · Д.⁸² ѣако и епархѣ градскомѣ скры/тиса ѡт них дабы не оцѣтили · и тако / ѡттиде таи в констанград · а севира про/клѣша с ним же и анфима иж в тра/тизоне⁸³ епѣпа бывша · и прочаа их / поборники · по сих же по числу · / · дѣ · а вселенскы · е съборѣ быѣ · / при оустинане велицемѣ · в константи/ноградѣ · на оригена · и на федвора момѣв/естискаго · и на федврита · и на нечѣства / ею · списаниа · и посланье глѣмое ѣѡан / епѣпа едескаго · и евагриѣа близне/ца · и прочих попорникѣ (sic!) их проклаша · и // (арк. 234) а православѣ жтвердиша · старерешиньж (sic!) / бѣста сего стѣго събора · виѣглии папа рим/скыи · еutihыи · константинаграда · / аполинариѣ александръскы · доном⁸⁴ · антиохыискы · и еоutihые иерѣслмьскы · сиѣ / вси · стѣх ѡтѣць · рѣе · съборѣ · сѣ ·

⁷⁸ Возможно, тут мало бути слово «намесник», яке при переписуванні було хибно передано, проте для такого твердження немає підстав, оскільки Мемнон був архиепископом Ефесу, а патріярхом Константинополя був Несторій, якого, власне, і засудили. Думка, що він був намісником Константинополя, могла виникнути з огляду на послання до клиру Константинополя, написане Мемноном.

⁷⁹ Важко сказати, що малося первісно на увазі. У кожному разі, єпископом Константинополя був Несторій, проти якого і скликали собор, а Мемнон був єпископом Ефесу. Останнього позбавили престолу прихильники Несторія, проте імператор не підтримав цього рішення й у заслання відправив Несторія.

⁸⁰ Вочевидь, це закінчення числівника: «13-го».

⁸¹ Йдеться про патріярха Антиохії Флавіана II.

⁸² Знак вказує на числівник; вочевидь, малося на увазі число 10 000.

⁸³ Мається на увазі Трапезунд.

⁸⁴ Правильно: Домн.

бѣ прї / костантине брадатомъ · тамо бѣ афон⁸⁵ папа · римскы · и егоргие (sic!) · костанти/награда · и феоѡан антиохѣискыи · / и ѡт александриа · петръ мних ѡко не бѣ / тогда патриахра (sic!) александриа · прочих же / стых ѡтцѣ · рѣ · на федѡра момжестийскаг · / и федѡръ ѡаранскїи хѡдоумныи епѣтъ · / и анѡрие⁸⁶ римскы · и кирил · александрьскы · / сергие же пиро · павел же и петръ гѡгнї/выи · бывшим епѣшом · костантинаград · / и макарие вменившиисѧ · предста/тельствѡа · антиохѣискому · и сте/ѡан · жѣчникъ еѣ · на тѣх събрасѧ вселен/скыи сеи съборъ · и ѡко бѣборца тѣх / проклаш · и православноую вѣрѡ оутве/рдиша · бѣ же · зѣ вселенскыи съборъ · въ / дни · коантина · и їрины сѡпроужни/ца ѡѡа⁸⁷ православнаѣ цѣрѧ · в никѣи фи // (арк. 234 зв.) ничскои · съшешисѧ стых ѡтцѣ · тѣз · ста/рѣишины соборж · папа римски · андрианъ · / и тарасии коантинаград · политїанъ · / александрьскы · ѡедѡрит антиохѣискїи · / и ѡа ирѣслмьскы · сеи стїи вселенскїи собо/рѣ · събрасѧ на иконоборца · и проклаша их · / и православие оутвердиша · Молюс же / вы възлюбленїи о хсѣ · проповѣдавшемъ / прѣоркомъ · ї стїи апѣлом · събѣсѣдовавшимъ / емѡ · ѡкож рѣч иѡан бѣслѡв · руцѣ наши осе/заша о словеси животнемъ · и видѣхом / славоу его · ѡко единородна соуца на горѣ / стїи и свидѣтельствоуема ѡт ѡца · се есѣ / снѣ мои възлюблены того послушай/те · моисеи же и иѡа свидѣтельства/васта того бѣжство и свѣтъ и ѡблѧк · / ї лица его свѣтлѡс · и ризам бѣлостныи / блескъ · чтож рѣцѣм и о прочих⁸⁸ · преславных / его чюдсѣх · ихже и егѡлскаа провѣдѣ⁸⁹ имѧт · / на всем мире · основанѡа бо инаго никтож / может положити · ѡкоже рѣч апѣлъ но то/кмо иж положи дхѣ стїи · ѡтчею волею / и съпредстательствомъ⁹⁰ единороднаго / снѧ ѡтча роженаго преже всѣх вѣкъ а не под // (арк. 235) лѣтомъ соуца · стїи своими апѣлы / ї оучнїкы · иж есѣ православнаа вѣра · / ї чѣстїи бѣносныи ѡтци · иж седмию все/ленскїи соборы извѣщана и проповѣ/дана и оутверже · ѡкож преди в мале ска/хом · таж потомъ на сем основанїи вѣры · / подбаеъ намъ · не злато ни срѣбро / ни коа скровища · ани камениа чѣтна · / ни риз многоцѣных спроста рещи всѧ / мимотекоуцаа сего мира · не стойт бо · / и бѣ ѡко не бѣ · и разидошасѧ ѡко прах / вѣтром носим и ѡко сѣнь мимотече · / лѣпо б намъ всѧ назидовати бла/гаа дѣла · по глѡщемоу покажите дѣ/ла и приимѣте мздѡ · житїиѧ бо / ѡпѧсни кромѣ правы вѣры к бѣоу · / не оуспѣшно ани просвѣ-

⁸⁵ Мається на увазі св. папа Агафон.

⁸⁶ Вочевидь, автор мав на увазі папу Гонорія.

⁸⁷ Ще одне поєднання числа з буквеним його закінченням – «перва».

⁸⁸ Літера «п» виправлена з іншої.

⁸⁹ Так у рукописі, правильно мало б бути «еуангелскаа проповѣдь».

⁹⁰ Важко сказати, чи має бути разом, «съпредстательствомъ», чи радше окремо «съ предстательствомъ», оскільки з богословської точки зору можливі обидва варіанти.

щено · аниже / паки вѣра · бл̄гых дѣл кромѣ можетъ / предпоставити ны
 г̄сви · но подбаѣт̄ ωбо/имѣ быти · ѡко да совершенъ боудет / чл̄вкѣ · а не по
 недостатокѣ · храмлѣт̄ на̄и / живѣт̄ · вѣра бо е̄с̄ сп̄сающа · ѡкож рече / ап̄сл̄
 любовию дѣйствиоуема · вѣрѣ/ем̄ оубо въ ωтца̄ и с̄на̄ и ст̄го д̄ха̄ · тр̄оцу · //
 (арк. 235 зв.) единосѣчноую славаще · винѣ же и / с̄дѣтеля всѣмъ · ви-
 димым и невиди/мым всѣм̄ бывшимъ ωт̄ неа тваремъ · еди/ного соущества
 с̄става лицъ · гл̄ще не / образом̄ ни различьем̄ · г̄ б̄г̄ы · или е̄с̄ства / три · їли ·
 г̄ · соущества ноудимѣс̄ познава/ти · но единого б̄а̄ · и единого просто /
 и бесплотно е̄с̄ствож̄ и соущество и славим / и исповѣдоуемъ · различием̄ же
 лицъ · / различное с̄става познаваемъ · тр̄оци / поклоняющ̄е въ единствѣ ·
 и еди/ному соуществѣ въ тр̄ци · единствѣ⁹¹ / трисоставноу · тр̄ци еди-
 носѣщней · / и единод̄ржавней · и всемошней · и бе/значл̄ней · сию оубо
 свѣмъ единою пр̄сно/св̄чноу /⁹² безначалноу · нероженоу · не/с̄зданоу · не-
 опис̄нѣ · недомыслимоу · / невелим̄ж̄ и незм̄бноу · непреложнѣ · / бесм̄ртнѣ ·
 негыблемѣ бест̄сноу · вса / с̄творяющ̄е · и промысленоую всѣм̄ · / и во по-
 слѣдн̄а д̄ни единого ωт̄ тр̄оца̄ · / а не ωтца̄ · ани ст̄го д̄ха̄ · но ωт̄ б̄а̄ рожеша̄
 / с̄на̄ · ωт̄ оца̄ безл̄тна с̄и превѣчна с̄на̄ · / и б̄га̄ слова · безл̄тно
 и нераздѣлно · // (арк. 236) рожеша̄ ωт̄ оца̄ · а не сотворена · единас̄щна /
 рожешешом̄ж̄ (sic!) и ωтцоӯ безначл̄нѣ · пр̄снос̄в̄щна с̄ нимъ с̄жцаго · ωт̄
 небыта в̄ быте вса/ческаа приведша бл̄г̄стию · нашег рад̄ сп̄с̄н̄а / сниде
 с̄ н̄бс̄ь · и д̄вѣа оутробы вмѣстиса · / ї присовокоуплеша себе к̄ плоти одше/
 вленой · д̄шю словеснѣ же и мыслен̄ж̄ · / по соуществѣ · ωт̄ тоа ст̄тыя пр̄ч̄стыя /
 б̄ца̄ м̄риа̄ · единое слово б̄г̄ · за множе/ство чл̄вколюбиа · їзволивый⁹³ ωт-
 чим̄ / бл̄говолением̄ · и ст̄во д̄ха̄ с̄дѣствием̄ · / изо ωт̄чских̄ н̄др̄ь ωтню-
 доу же не ωтл̄ж̄/ч̄са · вшед во оутробѣ д̄вчю плот одше/вленѣ и словесн̄ж̄ ·
 и мысленѣ · пр̄ж̄ непри/ят̄вю прием̄ · проиде б̄ въплоч̄ен̄ · рожеша̄ /
 неизречн̄но · и д̄в̄ство рожешиа с̄храни/въ нетл̄н̄но · ни приложения
 ни см̄в̄щениа приим̄ · но пребыв̄ еже б̄г̄ · ї бы̄с̄ / еже не б̄г̄ · приим̄ рабеи
 зра̄к̄ · истинною / а не привидѣниемъ · по всем̄ж̄ развѣ и / гр̄ѣха̄ нам̄ оупо-
 дбл̄ьса · с̄вершена б̄а̄ свемъ / е̄г̄ и с̄вершена чл̄вка · не инаго б̄га̄⁹⁴ чл̄вка · /
 ни иног̄ б̄га̄ · но единого пр̄ж̄ въплоч̄ениа · и / по воплощении · единъ сло-
 ж̄ен̄ с̄ст̄ав̄ · тогож̄ // (арк. 236 зв.) въ двѣ с̄вершена е̄с̄ств̄ж̄ и своистоу · и /
 въ двою е̄с̄ственною волею и д̄телю · обо/има по с̄ставж̄ см̄ѣшенома · не-
 премѣ/н̄на и неосезаема того самага волею про/изволивша · и дѣйствиоуща
 чл̄вч̄скаа / не е̄с̄ственными н̄жжам̄ обложен̄ б̄г̄ · во/лею бо родис̄ · волею бо
 възл̄ка · вжедас̄ · воле/ю тр̄диса · волею в̄страшӣс̄ · волею оумр̄ь/твѣ · сам̄ бо

⁹¹ Літера «в» винесена під рядок.

⁹² Ця скісна риска наявна в рукописі.

⁹³ У слові «їзволивый» перша «в» переправлена з «ѣ».

⁹⁴ Слово в рукописі перекреслено, тому відтворюємо так і тут.

прѣстыми ѡсты рѣч · власть и/мам дшю мою положити · и влаѣ имам паки /
 приѣти ю · воистинѣж и бес привидѣ/ниа · вса есственна непреложно ·
 прете/рпѣ стрѣсти по члвчствѣ · распатѣс ѿ смѣртъ / вкоуси безгрѣшнии ѿ въ ·
 г днь въскрѣс / с плотю · никакож видѣвъ истлѣниа · / двѣж рекшѣ · дша его
 не оставиѣ въ адѣ / ни плѣт еѣ видѣ истлѣниа · члвчское бо ес/ство бес тла
 въстави · и бесмертне · / въскрѣси · ѿ на нбса възнесе и одеснѣю ѡтца / спо-
 сади · приидетъ паки сѣдити живымъ / и мѣртым · ѣкож възнесеса с своею
 плѣтю · / и воздас комѣждо по дѣлом еѣ · въскрѣснѣт / бо мѣртваи · ѿ въстанѣт
 иж въ гробѣх · ѿ сѣтво/ршеи блѣгаа с правою вѣрою · поидѣт в жѣзнь //
 (арк. 237) вѣчною хранением бо заповѣдеи его ѿстѣх еѣ / апѣлъ повелении ·
 и стѣх соборъ вселѣнских / предании · ѣкож и выше рекохомъ иже нам /
 предаша и наоучиша ны всакомоу блѣгѣстию / и блѣговѣрию · к сим же и по-
 клонѣмса · бжѣ/ственнымъ чѣстнымъ образомъ · стѣи и жѣ/воначальна трѣца ·
 ѿмже ѣавиѣ правди/вомоу авраамоу · въ анѣльсте ѡбразе / мѣжескими зраки ·
 ѣкож рѣч андрѣи / критскы · оу доумба⁹⁵ мавриискаго · оу/чреди патриархъ
 анѣлы · к сим же покла/наемса и целвемъ · прѣстыи образъ · / вчлвчниа
 бжѣственаго тѣла еѣ · бѣга сло/ва хса бжѣиа сна · пребывающа въ бжѣстве · /
 и бывша члвка непреложно · ибо пома/завшему вѣрою нещѣюще · того
 плѣтю / ѣавлышагѣс бѣга видѣти · съ члвки пожи/вша · и чѣтимъ и поклонѣмса
 древоу / чѣстнаго крѣста имже всемирное спѣсние / съдѣѣас · и стѣим цѣрквам и
 ѿже на нихъ жи/вотворящих крѣствъ вѣображения всѣх / всѣх стѣих почитаемъ
 и поклонѣмса и / цѣлоуем · съ всацѣмъ блѣговѣрием и чѣсто/тою · и ѿже на
 плащаницах ѿ на сосѣдехъ // (арк. 237 зв.) службы лобзаем съ страхом и лю-
 бовию · / и мѣстом стѣим · идѣж бжѣственаа служба · / или стѣиа крѣсты или коих
 стѣих образы · / поставлаемы сѣт · да не мимоидеши / бес поклонения ·
 чтем же образъ прѣсты/а гѣжа бѣа влѣдѣца нашиа прѣснодѣвы мрѣ/а · и всѣх стѣих ·
 прѣтчю иван · мѣчны · и / прѣдбныа и стаа и мѣчнца · и жены прѣдбны/ѣа · и вса
 оугодившаа бѣгѣ · образы их / почитаем дшвнѣ и очи възводаще · к / пер-
 вообразному их зракѣ · и не сѣста/вляюще во жмѣ вещна сѣща того быте /
 сиа оубо сѣт бѣгѣлюбивых и правѣрных / ѡтчѣскихъ предании повелѣниа ·
 сим оубо / и мы въслѣдоующе · тако вѣрѣдем · ѿ так / испѣвѣдоуемъ · вса ж
 еретики и вса / ереси их проклинаемъ · и дораклиа цра / грѣчскаго бывша ·
 рѣв · ѡт нечѣстных на/сѣяных по именом ихъ · и ѡт тогда и до нын / стропот-
 наа шепщѣщи стѣи дхѣ х8/лаще · и сих оубо мы ереси ѡтреваем ѡт це/ркви
 бжѣи · по стѣих сѣборъ преданием / вселенскихъ · ихже первие исписахомъ · /
 и по тѣх стѣих соборъ преданием · иже кто // (арк. 238) не послѣдоуѣт · и ѡт
 цѣрквнѣх велении оуда/длаетѣс⁹⁶ и своечинѣм гордася · ѣко мѣрѣ са /

⁹⁵ Літера «м», помилково додана у слово «доуба», в рукописі відтак перекреслена.

⁹⁶ Друга «д» перекреслена.

твора · а ничтож оумѣдривъ дсѣ⁹⁷ ино ѿкъ мѣдри/тиса подбаеть · се ес истинна мдрѣс · иже по / мѣдрых пребываѣт велением и преданием · а иж раз/вращаѣт стых ѡтць преданиа · и апсльскаа веле/ниа то самаѣ ѡтстоупление хса и ба · реч бо своімі / прѣстыми ѡсты · слашаѣ (sic!) ваѣ мене слѣшаѣт / а слѣшааи мене слѣшаѣт пославшаго ма · / примем оубо вса стѣя соборы · по блгдти / бжїеи бывшеи · на всако время і мѣсто · на / извещение блгчстїа · еѡгльскаго житїа из/бравшаа · ѿко и соборна приѣт цркви · а ихжъ / оубо ѡтрекошаѣ ѡтци стїи · всѣх законопре/стоупникъ · иже бжѣственаѣ правила по/пирають · и по своимъ стрѣтем съѣцающе / свою совѣс · и сѡудолатїс бжїих заповѣдїи · / ихжъ ѡтци ѡтрицають стї · ѡтрицаемьс и мы · / а ихжъ проклаша они и мы проклинаемь · / многы бо ереси в различнаа времена лѣт · / дьяволъ внесе · ѿкож предрекохом · и многыя / плевелы зловѣриа іссыпа · слѣжащими / емѣ ереси начлники безконники · на всеи // (арк. 238 зв.) вселѣнїи насѣѣ · на превращение · и смоу/щение правыа вѣры · ихже проклинаемъ / і с ми⁹⁸ единомысленики повеленѣ ихъ · и / гнѣжаемьс всакиа ереси нечѣства их · тако / глѣце · аще кто глеть · г · есства · или · г · сж/щества · или · г · бгѣ · или единъ съставъ · / стѣнѣ трїа · по арию елиньскы вѣроу/юща и смѣшающа · проклѣт да бѣдетъ · / иже кто не исповѣдет ѡт бгѣ и ѡтца едино/соущна емѣ сна бгѣ слова · единаѣстна емоу / с ним прѣсно · свѣцаго воистиннѣ и по істинѣ · / бгѣ воплощѣшѣс и рожеѣ · ѡт стѣя бца і прѣсно/дѣвы мѣриа и сего ради в рѣснотѣ⁹⁹ (sic!) и поисти/ннѣ · бци еи быти · и нарицатїс ѡт всѣх не/бесних вѣиньствѣ и члвчскаг рода · а иже сїх / не приемлют да боудѣт проклѣти · а иж кто / не исповѣс дѣвѣ и мѣтрѣ влѣдчїю нашу и бдѣцю · / рошешѣю единароднаѣ сна бжїа слова · прѣвѣчнаго ѡт оца бес плоти · во послѣднѣѣж дни / ѡт дѣвы мѣтре плотїю · единаѣ и того самаѣ съста/ва бжїа ѡтца · и сна еѣ слова бжїа · а иже / тако не исповѣдѣет · да боудѣт проклѣтъ · / ѿкож ѡбо бжїа сна слова ѡча · двѣма рож // (арк. 239) ствома быти глеть-мъ · тако і двѣ ес/стве исповѣдем · превѣчнаѣ бгѣ і спса нашеѣ / і га іса хса · иж тако кто не приемлет црквиных / преданиї · да бѣдетъ проклѣт · аще кто испо/вѣдоует · федѡра момѣжестиискаго · і не/сторїа · і обою единомыслие и хлѣнаа / их спїснїа · ѿкож блжннїи кирилъ написа на / на · не исповѣдают бо они ѡкаанїи / вреснотѣ · и поистиннѣ бци і чѣствю / прѣстѣю дѡво мѣрию · да бѣдоут проклѣ/ти · а иж не исповѣдѣет кто дѣвѣ · рожед/шюю единого единароднаго сна бжїа · сло/ва превѣчнаго · иж ѡтца бес плоти · в по/слѣднѣѣж дни ѡт дѣвы мѣтри плотїю · единаго / і тоѣ самаго плотїю състава бжїа и слова · / а иж тако не исповѣдѣет · да боудѣтъ проклѣт · /

⁹⁷ Возможно, це помилка переписувача, а первісно було «оумѣдрившись».

⁹⁸ Вочевидь, мало бути «с ними».

⁹⁹ Вочевидь, мало бути «в рѣснотѣ». Див.: *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вип. 20. Москва 1995, с. 21.

якож оубо бжѡа слова · двѣма трѣствома / быти глѣтмь · тако и двѣ есѣствѣ
 їспо/вѣджем · бжѣства и члвчѣства · великаго / бѣа и спса нашего їсса хса · а иж
 тако не испо/вѣдѣт се предотеча стропотнаѣ онаго / антихриста · да боудет
 проклѣт · аще кто / не исповѣдоует · яко ѡт двою есѣствоу ѡт бжѣ/ства же
 и члвчѣства съвершиѣ единѣ хсѣ · // (арк. 239 зв.) единог ег сложенаго лица
 его · и одинаѣ състав хва / а иж тако не исподѣт (sic!) якож и вселенстїї стїї
 съ/бори предаша и наоучиша а иж кто сим вѣрѣ не / имѣт ни вѣроует да
 бждет проклѣт · аще кто не / исповѣдоует во двою лицїю¹⁰⁰ и есѣствоу
 сказы/вати хса · бжѣства же і члчѣства · и во двою волю / и дѣйствиї · бжѣства же
 и члчѣства · да боудѣт / ѡтвержени лица бжѡа · по реченномж нечѣсти/ви
 не оузрат славы хсѣ · якож бо во двою есѣствѣ / исповѣдѣм хса · бжѣствѣ
 и члчѣствѣ · зане ѡт / двою есѣствоу быѣ съединение сице ї въ двѣ / воли
 ї дѣйствиї · бжѣства же и члчѣства · хо/датаи бо ес · бѣоу и члвком понеже
 и о ѡбою ес/ствоу причащаеть · сїа тако вѣрѣм и и/сповѣдоуем · по преда
 нию · зѣ соборѣ вселень/ских · а иж кто глѣт · г · есѣства или · г · бѣы · и/ли · г ·
 сжщества да боудет анафема · и аще / кто глѣт · дѣа (sic!) хса или два сѣна
 бжѡа · а не еди/наго хса їса гса нашего · и слова бжѡа имже и вѣк / сотвори
 и без него ничтож быѣ еже быѣ · да ни/кто же дрѣзнѣт ѡт правовѣрных
 не тако моу/дроствовати о хсѣ їсѣ · съвершенѣ бо сїи во / бжѣствѣ своєа
 власти · якож и члвкѣ їзволи / быти кромѣ грѣха · нашѣг ради спсѣнїа · непре
 ложно // (арк. 240) а не яко ѡедѣрѣ момѣсоуестїїскїї · и несторїе · / ѡчѣнка
 его · едино есѣство хсѣво просто глѣють · / якож диоскора · и еѣтихїї смѣше
 нома есѣствѣ · / да боудѣт анафема · и смѣртоноснаа их оученїа · / аще кто
 не исповѣдоует есѣства бжѡа · сло/ва ег въплощешас и поклонѣема с плѣтїю
 его · / единѣмъ¹⁰¹ поклонѣнием · якож ѡтци наши нажчи/ша · афонасїе
 и кирил а иже сїх не послѣшаѣт · ана/тема да боудѣт · аще кто въ единовство
 (sic!) есѣства / слова тако вѣроует · якож ариї и дроузїї еретї/ци · по смѣще
 нию и по ѡблыганїю · да боудѣт / проклѣти · аще кто не проклїнаѣт ариа ·
 и е/вномиа · савелиа · и макоїдонѣа (sic!) · аполина/риа · и аригена · с написа
 нми ег злыми · елин/скими · и фѣдѣра · момсжестїїскаго · и не/сторїа ·
 и оучѣнка ег · и їсписанїа ею · и дио/скора · и севира · и еоутихїа · и подбнїа
 им · / и фѣдѣра · фаранїта · и кїра · александрскаго · / сергїа · павла · пїра ·
 костантинаград · ано/риа · римскаго · макариа · антиохїїскаго · / изрекшим
 единѣ волю · ї единѣ дѣтель · имѣ/ти гсоу нашему їсѣ хсоу · и по воплоще
 нїе¹⁰² · / ешеж ѡтмѣтающихса · поклонѣнїа чѣстныхъ / ї стѣхъ образовъ ·

¹⁰⁰ Місце дещо затерте, однак єдиний інший можливий варіант читання – «лишю» чи «лищю», що не має сенсу. Проте визнання двох осіб у Христа є однозначно єрессю, тому тут або помилка переписувача (що вірогідніше), або помилка Спиридона.

¹⁰¹ Перша літера слова була переправлена на «е» з іншої, як виглядає – з великої «С».

¹⁰² Судячи з контексту й синтаксису, тут при переписуванні закралася помилка, первісно ж фраза звучала «по воплощенїи ег(о)». Тоді закінчення «и» зникло, як і надрядкова «г», а «е» зі скорочення «ег» перетворилося на закінчення попереднього слова.

изоображних шаровными // (арк. 240 зв.) писмены стыхъ иконъ · и ѿ тѣхъ дерзости / еретикъ навикших и не покоряющихся по соборнымъ · преданиемъ апльскимъ · ѿчнемъ · ихъжъ стаа / апльскаа цркви не держитъ то ни мы тѣхъ приемлемъ · а ихже стаа правила проклѣи · та и мы про/клинаемъ · иже самочинне и дерзностне¹⁰³ наскака/юще на стаа каноны · стыхъ апль и стыхъ ѿтць / предания · сихъ ѿтнждъ цркви бжиа далече ѿтринѸ / и анафеме предаде · то и азъ смиреннѣ тѣхъ всѣхъ / по стыхъ правилехъ¹⁰⁴ ѿтрицанию анафематисаю / ѿко то чюжи сѸтъ да бждѸт проклати · к симъ / же и ветхыа еретики · мамента · и маркї/яна · и иже с нима · аще кто не приклинаетъ (sic!) / сихъ всѣхъ · да бѸдетъ проклатъ · аще кто не исповѣ/даетъ бжиа слова пострадавша плотю · за всемирно/е спсние · и распата бывша плотю · і смртї вкѸ/сивша плотю а не бжствомъ · и бывша первенца / изъ мртвыхъ · ѿко животворецъ есть и / живѸтъ · жизни нашиа · иже сихъ не исповѣдѸ/етъ да боудеть проклѣтъ · ѿкожъ оубо писашесъ бгѣ / никтожъ видѣ нигдѣ же · такъ ни бѣ распата / никогда · но ѿко бѣ ѿвисъ плотю такъ бѣ распатѣсъ · / и Ѹмршвенъ быс плотю а не бжствомъ · сиа оубо о / любимїи блгочстѣя сѣмена стыхъ апль · і сиа // (арк. 241) оучниа стыхъ ѿтць · зъ соборъ вселенскихъ · / молю же вы братѣ именемъ гса іса хса · апльскїи / рещи гласъ · да тожъ глѣте и тожъ да мждрствѸи/те · и ісповѣдайте вси · и да не боудетъ в васъ ра/спра но да есте Ѹтвержени · в вѣрѣ в томъ же / смысле · и в томъ же разѸмѣ · поне Ѹбо ѿкожъ / выше рѣхомъ · многы плевелы зловѣриа · на/сѣа дѣволъ · безбожными еретики · и/ всю насѣяти вселеню · на разѣращенъе / правыа вѣры · понежъ бо ѿко и выше рекохомъ · / и до раклиа црл греческа многыа злыа ересъ / прорастоша · ѿ сихъ прежъ поманѸтыхъ еретикъ · / ихъже стїи собори стыхъ ѿтць и оучїли нашї · / ѿт црквнаго исполненїа їзринѸша и ѿт/гнаша и далече · ѿкожъ прѸркъ рѣчї и котѸ не по/манѣ иманъ ихъ¹⁰⁵ · порази бо ихъ снѣ бжїи / дѣхомъ Ѹстѣ своихъ¹⁰⁶ · и погыбоша ѿкожъ и не быша¹⁰⁷ · / и погыбе памѣтъ ихъ с шжмомъ · праведно же / мню сиа · и вашей любви предложити сѣ / всакимъ извѣщенїемъ · еретическаа ихъ / неистоваа гаданїа и лжетворнаа ихъ / хвленїа · сказати ї · ѿкожъ ѿбрѣтаемъ / въ бжственныхъ писаниихъ · премѸдрѸ рекшѸ · / да и прмѣдоу винѸ и премѸдрее боудеть · // (арк. 241 зв.) наказѣи праведника и приложитъ и примати · / ѿко да Ѹчениї еретичскихъ и грѣшнѣсныхъ¹⁰⁸ ихъ / преданїи ѿтвращаютьсѣ и оудолаютьсѣ ѿтъ нечѣ/стивыхъ и незлобїе дѣшвное

¹⁰³ Букву «н» перекреслено при виправлянні слова на «дерзостне» (вочевидь, переписувач відрухово почав писати слово «дерзновенно»).

¹⁰⁴ Винесену «х» перекреслено, а «е» виправлено на «ъ».

¹⁰⁵ Цитата із Пс. 15, 4.

¹⁰⁶ Парафраза на 2 Сол. 2, 8.

¹⁰⁷ Тут Спиридон цитує Сир. 44, 8.

¹⁰⁸ Склад «рѸ» перекреслено.

невредимо съхра/натъ · и чистѸ вѣрѸ съблюдоут · православі/а повелении ·
 ѡко да льсти их оубежите · и съ/вершеною ненавистию възненавидите их · /
 первыи сеи наслѣдникъ сы · тмѣ · і снѣ геоне · / манентъ глѣмїѣ · первѣи тои
 обретеса / своеа ереси началникъ · и злобы своеа дѣ/латель · иж сътвори
 сам себе геонѣ вещь огна / негасимаго · первие тои ѡбретѣс блады глѣ/ше
 окааннїи · тѣлом члвчѣским ѡвѣитиса гсѸ · / привидѣнием · а не ѡко
 воистинѸ · но ѡко / мечтанием · понеж рѣч ѡкааннїи · и страда/ти емѸ
 и творити ѡкож твораше · и мѡкж / по нас ни единомѸ же ѡт сих истиннж
 быти / бладаше окааннїих · и дѣши своеи погибель · / и многим исходатаи
 ѡвѣис · и еще к сим безбожѣ / своего ѡд избева смертоносенъ · и їзрѣч ѡка/
 аннїи · мнѣнием и привидѣнием · нѣкако / семѸ быти точю · а не истин-
 ною · сего ради ни двою / ѣсствоу исповѣда · ѡ гсѣ нашем влдѣ хсѣ иссѣ · /
 но точю едино ѣсство бжѣства · члвчѣства при // (арк. 242) видѣние блудо-
 словашеху а не истинною · и по / сих временѣх · павѣл некии семоу манѣнту
 равен/ством лѣт бивѣ · самосатанинѣж родом · въ а/нтиохы живыи · про-
 ста члѣвка гса · окааннїи възвѣщаше · злѣ · ѡкож в коемждо ѡт / прѡркѣ
 глѣше · також и в томѣ быти слова все/лению проповѣда · тѣмже и двѣ
 ѣсствѣ ра/здѣлно и неприобщенѣ · к себѣ быти въ хсѣ · / сѣсловаше · ѡко
 иномѸ сжцоу томж хсѣ · и/номжж в нем живоущоу бгоу словоу · сиа жбо /
 первыа ереси изращение · едино ѣсство кѣждо / их злѣ изглѣ · и злословнѣ
 изглѣста · спсѣ хсѣ / и бгѣ нашемоу · ово ѡбо на разрѣшение чело/вѣчества ·
 оваж на раздрание бжѣства · ме/таше ѡкааннїи сеи · на свою пагоубж и по/
 слжшающих его · поне оубо лѣтом прешедшим / немалым · аполинареи
 нѣкто · намѣстникъ / бивѣ лаодикы поморьскыа · прельстыс безѸмны · ариа-
 ном бо повсюдѸ бездѣшнж глѣщим / гснѣю прѣстоую плѣт · тоиж сам аполи-
 нариї рече · / ѡко оубо плѣт дшвнж възприять гсѣ · ѡмаж / нашего
 не приѣт · и не требоватиж оума члѣскаѣ · / тои влѣчней плоти · реч бо
 обладаеме быти · / о ѡдѣвашагѣ слова бжїа в ню · мыж православиа¹⁰⁹ //
 (арк. 242 зв.) оучнїицы стѣх апсѣл и стѣхъ соборѣ все/лѣнских · глѣмь тако
 гсѣ нашемѸ и влѣце хсоу · / бжїю снѣ · бжю снѣ¹¹⁰ і словѸ ѡтчю приемша /
 ти плѣт · нѣизмѣнно ѡт прѣстыа бца прснодѣвы / мѣриа · бес сѣмене
 жжжскыа¹¹¹ · не по обычномѣ / члвчѣства съвокѣплениї · но по бжѣства їзво/
 лению ѡкож речса · бѣ идѣж хоцѣт побѣжаеѣс / ѣсства чинѣ · творить бо
 елика хоцет · / плѣт же приемѣ въистиноу одѣшвѣлену ѡмнѸ / мыслѣноу
 и словеснѸ и разжмну · не оумаленѣ / бжѣства властїю · аних (sic!) не свер-
 шѣн члвчѣским ѣсства · точю / кромѣ грѣха · прииде бо исцелити великы

¹⁰⁹ Закінчення слова («виа») винесено під рядок.

¹¹⁰ Хибне подвоєння словосполучення «бжю снѣ» в рукописі перекреслено.

¹¹¹ Замість потрібної «м» у слові «мжжска» переписувач двічі написав літеру «ж», а крім того, додав «ы», яке потім, однак, перекреслив і написав над рядком потрібну тут «а».

стрѣи / престѣпленія адамова иж в рай · и все члвчѣство / на первое досто-
 ание привести · сеи окааныі / аполинари · сиа оуча заповѣдаеть · единомуу /
 быти ѣсствѣ словоу · и плоти · ѣко сеи плоти / несъвершенѣ · сжици быти
 и члвкоу всемѣ / бледаше окааны сеи · но мы гсѣ глѣм іссъ · бѣ сы/и не-
 премѣненѣ и снѣ ба *ѡтца* · събезначленѣ / и дхоу стѡмѣ съпрѣстлнѣ · і члвкѣ
 вѣс съвершен / по ѣсствоу первозданнаѣ кромѣ грѣха · бгѣ / сии по ѣсствоу ·
 единѣ сии *ѡт трѡца* · и бгѣ і члвкѣ / непреложѣн и неизменѣн въ двою ѣс-
 ствою · сиа / мудроствѣемѣ · ѣкож приѣхомѣ *ѡт стыхѣ* // (арк. 243) все-
 леньскихъ соборѣ · а иж не тако с симѣ аполи/нарием да боудѣт анафема ·
 марафа · сирѣч егда / гсѣ придет · пред сим же · быс савелии ливіиски /
 и смещение дрѣзноувѣ речи · триемѣ / съставѣм бжѣства · и въ едино смѣ-
 шаа съ/став же и лице · к нему же злочѣствыі ѣвлѣс / ариі алезандрѣски ·
 раздѣленѣ собѣствѣ / і ѣсства и бжѣства безоумныі похжливѣ · ихѣж / злом-
 дрие пач же безаконіе похвлѣно быс сщно/мчнком петром алезандрѣскимѣ
 архіепѣпом · / по видѣнію ѣвлещемѣс емоу в раздранѣ / ризѣ гсоу · и рекшѣ
 блжномѣ · гси кто ти рѣзѣ / раздра , ариѣ · разстерза ми ю пѣсьими че/лю-
 стми · блюди да не примѣши въ общеніѣ · / и сего зломѣдріе обличѣно
 быс · и изнаѣн быс / *ѡт цркви* и погибѣ · и вса та *ѡтвержена* прочѣ · / и не-
 навистна всеми · с нимаж и макидоніа¹¹² / дхоборца оупрапражненѣ (sic!)
 бывшю · і беза/конными их ѣчніем въ глѣбинѣ забыта · / преданѡм · с ла-
 дикымѣж¹¹³ аполинарием възні/че нѣкто федѡрѣ момсвѣстииски · на зе/
 мли кыликѣистѣи иж единомѣдренік · / аполинарию приложѣс · и хѣлами
 неключиші/миса · і дерзоу дѣшею и страшным срѣцмѣ · влѣкѣ хса¹¹⁴ //
 (арк. 243 зв.) смѣшаѣт · члвка единого *ѡт нас* обща · нарицаше / пребезѣм-
 ныи , и *ѡт* предспѣанія блдѣт бжію · / и бгѣм наричетѣс · и *ѡт* крѣцніа иж
 въ іердани / томѣ первіе приати стѣго дарѣ¹¹⁵ сподобѣс · во и/ма *ѡтца*
 и снѣ · и стѣго дха крѣценѣ · бгѣ же / словѣ за многѣ еѣ добродѣтель · по сво-
 емѣ / хотѣнію всельшюс в онѣ · подати емоу бѣ/ственаго досаніе по-
 клананіѣ · сиаж и іна / многа похоуливѣ · двѣ ѣсствѣ особѣ смысле/не ·
 и *ѡтноуд* разделѣне · на гса ісса наѣчи · свойством / нѣкоторым тоцю обѣма
 съвокѣплешемоса · / се второе возрастаніѣ · единомѣство · і двѣ ѣс/ствѣ ·
 не по правѣ словоу глѣцим на хса гса · по / сих же быс нѣкто несторіѣ · иж
 блше *ѡт гер/маніа*¹¹⁶ сирѣскыа · костантінаграда приим / прѣстлѣ · и хса
 пререцашѣ и и раздѣлашѣ окаа/нныи · проста бо тоѣ быт глаше члвка ·

¹¹² Літера «д» виправлена з «р».

¹¹³ Мало бути, вочевидь, «с лаодикыискимъ же».

¹¹⁴ Слово «хса» винесено під рядок.

¹¹⁵ Судячи з контексту, тут пропущено слово «духа»: «приати стѣго *дха* дарѣ».

¹¹⁶ Несторій народився в Кесарії Германікійській на Євфраті, звідси вжите Спиридоном «Германія».

а не ба / истинна воплощас̃ · два¹¹⁷ сна о единомъ / х̃с̃ѣ бзѣ с̃г̃ла · и два състава · единос̃г̃ оубо / быти · иж ѿт̃ оца роженаго слова · др̃вгаго же / иж ѿт̃ м̃риа рождешас̃ чл̃в̃ка · по любвиж съвок̃/плешас̃ слов̃ · сице окаан̃н̃їи по ѿт̃честеи / прелести бладаше · с̃н̃ѣ бо б̃ѣ киликеевъ · / самосатев же вн̃к̃ъ · сего рад̃ ко ст̃т̃їи б̃ц̃ї // (арк. 244) и пр̃снод̃вци б̃ж̃їеи вл̃д̃чней м̃три ч̃ст̃їи · несм̃ї/рим̃вю въздвиже брань · ѣко раб̃ъ неключим̃ / величавъ бестоуда¹¹⁸ · ѿт̃м̃ѣта̃с̃ свое̃г̃ г̃са · и / бечствоуа¹¹⁹ вл̃д̃чце своеи · сеи ѣбо нестории / трет̃їи заступник̃ жидв̃с̃к̃ыа тоа ереси / бывъ · по мамент̃ѣ и аполинарию · д̃ же / пакы заст̃ѣпник̃ ѣавис̃ иже быс̃ иг̃в̃мень ѿт̃ / монастыра византииских̃ · еоутих̃ именем̃ · / сеи ѣбо окаан̃н̃їи не р̃ч̃и единос̃в̃щ̃н̃ж̃ наи¹²⁰ плот̃ї / вл̃д̃чню плот̃ · изр̃ек̃ ани сов̃з̃раст̃н̃ѣ · мыж ѿт̃ / стых̃ собор̃ъ на̃в̃чениї др̃ѣжим̃ и славим̃ · к̃ѣ/пн̃в̃зраст̃н̃ѣ г̃с̃ню плот̃ нам̃ испов̃ѣдающ̃им̃ / приим̃шю ѿт̃ ст̃тыа дв̃ї м̃риа бес̃ с̃мене¹²¹ · / двою е̃с̃ств̃ѣ ѿметаш̃е̃ быти в̃ х̃с̃ѣ о/каан̃н̃їи · не то̃чюж̃ се · но и лжеслова н̃ѣкаа · / странна писаше · с̃ нб̃с̃ї г̃ла снесен̃ѣ быт̃ / г̃с̃ню т̃ѣл̃ѣ · и ѣко сквоз̃ѣ троуб̃ѣ дв̃ѣ · б̃ж̃їю / проити словоу · ї т̃ѣм̃ѣ оболчен̃ѣ быти / с̃ нб̃с̃е · ѣко да покажет̃ зд̃ѣ родив̃с̃ь · ѿт̃ жены / б̃г̃ѣ рожен̃ѣ · сеи ѣбо едино̃ е̃с̃ство хво¹²² · развра/щеном̃ срд̃ц̃м̃ѣ блад̃ословаше окаан̃н̃їи · сих̃ / оубо всих̃ рекох̃ · аполинариевых̃ · и еоутих̃ыа / и павла · и ѿед̃ѡра · и несториа · и вс̃ѣх̃ прочих̃ / еретик̃ъ · и их̃ злаа м̃дрованиа · п̃ач̃ же рек̃ѣ // (арк. 244 зв.) бесованиа и размышлениа · и злоч̃ст̃наа их̃ ѣч̃ниа · и повел̃ѣниа · ѿт̃верг̃ши собор̃наа ц̃рк̃в̃ї / и чюжи их̃ с̃твори · аз̃ѣж̃ законопрестоу/пники възненавид̃ѣх̃ закон̃ же твои възлюбих̃ / вл̃д̃кы х̃са моего и ба · и оуклоняющ̃их̃ на десно/е или на шюе · ѣви сам̃ х̃с̃с̃ · с̃ сими и не едах̃ не вн̃ї/д̃ѣ в̃ ц̃рк̃ве лоукавых̃ и с̃ неч̃ст̃в̃ыми не сад̃ѣ · ж̃/мыю в̃ неповинных̃ р̃ц̃ѣ мои · и обыдоу олта/рь твои г̃си оуслышати ми хвалы твоя г̃си¹²³ / пр̃оркоу рек̃шю · ненавидаща ли та г̃си в̃/зненавид̃ѣх̃ их̃¹²⁴ и совершеною

¹¹⁷ Титло тут зайве, бо мається на увазі не іменник «дѣва», а числівник «два», як це правильно написано в наступному звороті у словосполученні «два състава».

¹¹⁸ Тут, вочевидь, переписувач пропустив літеру «з» чи то пак «с», бо мало бути «безстоуда».

¹¹⁹ Тут мало бути слово «безчестоуа», але переписувач пропустив літеру «з» у префіксі, через що слово стало малозрозумілим.

¹²⁰ Під «наи» мається на увазі «нашеи».

¹²¹ Переписувач не виніс «с» над рядок і не поставив ані «ѣ», ані титла, бо вважає, вочевидь, що йдеться про одне слово – прислівник «безс̃менно», хоча Спиридон, судячи з контексту, мав на увазі саме прийменник з іменником: «без с̃мене», тому передаємо тут саме так, подаючи окремо.

¹²² Переписувач забув над словом «хво» («христово») поставити титло.

¹²³ Слово перекреслене.

¹²⁴ Вочевидь, переписувач зісковзнув поглядом на рядок нижче, де під цим є слова «възненавид̃ѣх̃ их̃», відтак помітив свою помилку та перекреслив зайве слово у верхньому рядку.

ненавистію / възненавидѣх их · и въ враги быша мнѣ и/скжсил ма еси бѣ · и наставилъ ма еси / намъ¹²⁵ поуть вѣчныи имже ѡтци наши / ходиста · вселеньстии собори · и намъ / предаша и мы приахомъ ѣко даръ вѣжде/лѣ-нень · сего ради стражемъ до оузъ ѣко / злодѣи · дѣлающе своими руками · да ни/комѡ ничимъ · тажци боудем · но с надежею / оупованиа иж о хсѣ йссѣ · да храним о любиміи / вѣроу нескверноу въ хса йсса гса нашего · емѡж / подобаеѣт ѡт нбсе приіти · не ѣко первеи ни/щетным и смиренным образом члвчства · но го/рдо и преславно · предтекоуть бо емоу // (арк. 245) вса чино-началиа нбснхъ силъ · и вса силы / нбсныа подвигнѡтъс · и вса стии сращоу и на / облацѣх и земля поколеблетс и нбса совьютъс · / и слнце померкнет · и лжа¹²⁶ не даѣ свѣта своего¹²⁷ · / и звѣзды спадѡт ѡт нбси · і мртви¹²⁸ възстаноут · / ѣко в трѣсе · и тогда ѡткрыются · таіаа / тмы · ни една ѡбо тогда помощь ѡт кых / комж боудеть точю ѡт дѣл по глцемоу · по/кажете дѣла примете мздоу · оупразнат / бо са тогда вса любоматежа¹²⁹ члвчка мира / сего · но кождо кто что сътвори та і поне/сеть · не ѡбо¹³⁰ оних час и время о них же глѣмъ · / но на предлежаа да са възратим¹³¹ · по поли/нарию · и маненте · и евитхьи едино про/сто ѣство рещи ѡ хсѣ · не приемлѣт цркві / бжиа · но едино ѣство бжиа слова · въ/пощеное ѣвляющи · таж приложением ѣс/ства члвча · иж бжие слово възприять · / кѡпно же истѣм¹³² единъ гс йссъ хсс быс · не инак · / ни · инъ · ани привидѣнием · но истинною / свершенъ бѣ и члвкъ съвершенъ · по все/мѡ · подбень намъ · рзвѣ и¹³³ грѣха · ни / члчскаѡ бо ѣства егож во възприатиі быс · / въ своа смѣси · или тоу са-моую премени · // (арк. 245 зв.) ани ѣко воска огнь сию истаа · ѣко то вѣс / ѡставъ ѡт вселеньских соборъ · д · и прочаа / г · по них предаша стѣи бжии цркви та да / просвѣщаютъ вселеноую · ѣко · д · ри¹³⁴ · евѣлсти / согрѣваютьъ вселенскыа конца · евангї/льскими учїни · и по них наслѣдници / прѣстлѣ их

¹²⁵ Помилка переписувача, мало бути «на поуть вѣчныи», а не «намъ поуть вѣчныи».

¹²⁶ Переписувач помилково пропустив літеру «н», мало бути, звісно, «лжна».

¹²⁷ Помилково над рядком додану «м» перекреслено.

¹²⁸ Літеру «р» винесено під рядок.

¹²⁹ Себто «любоматежная».

¹³⁰ Літера «ѡ» виправлена з «о».

¹³¹ Літера «ъ» переправлена з «р».

¹³² Можливо, тут мало бути слово «истѣн», в якому переписувач автоматично побачив «и стѣм».

¹³³ Можливо, «рзвѣ» писалоса разом з «и»: «развѣи». У кожному разі, в Потієвому виданні «Послання Мисаїла» бачимо подібне написання цього слова: «развей». Див.: Грамота кїевского митрополита Мисаїла къ папѣ Сиксту IV, 1476 г. / [видав. Голубев С.] // *Архивъ Юго-Западной Россіи*, част. I, т. 7. Киевъ 1887, с. 208. Так само й у найстарішій ватиканській копїі з Потієвого першодруку: «развей» (BAV. Vat. slav. 12, 33 г.).

¹³⁴ Закінчення числівника: «дѣри» – «четвери» (або «чотири»).

ѡко климентъ · иполийт · и ѡко / афонасие и кирил · и леон · и григорей
бгослов · / и василье · ѡан · и кыпреанъ · и дионисие · / и ѡан дамаскинъ ·
иосифъ · и теофанъ · / и прочіи иноческых законъ и предании · ѡкож /
скытене иже въ египте · и александрене и / исанъ¹³⁵ иж ѡт ниневиа · и ефрѣмъ
ѡт сириа · / и дофеи¹³⁶ иж в палестинѣ · і ѡан иж в синаи · і се/мион иж
въ анохтиох¹³⁷ · и федор иж стоудитъ · / и сава · и еоуфимей · и федосии ·
и іатонии¹³⁸ · / и начальникъ і правитель иночскаго житѣя · / и прочих мно-
жства · а книгама · мнгое число · / · і · бо слов моисѣю предашас · и ѡт них
въскыпе / въ прѡрцѣх блгдтъ дѣа · и воплощение сѣна бѣа / прорекоша · и при-
шествием хса моѣ вѣс миръ / обогатис бгословием · ѡкож ѡанъ бгослов / рѣчи
ни самомѣ мирѣ вмѣстити пишемых / аминь · ѡт сих бо всѣх апслъ и бгѡви-
децъ і всѣх // (арк. 246) стѣх ѡтѣць · и прѣбных · і стѣх · з · ми¹³⁹ · соборъ все/
леньских · ѡкож вѣс оуоставъ блгчствых · ѡвлл/еть тако глати · и држати ·
едино ѣсство бжѣа слова въплочешееся плоть дѣшно/ю · дѣшею ѣмною
и словесною · мысленою · / и разѣмною · пакыж по павле · и федоре · / и не-
стории · двѣ ѣсствѣ раздѣлнѣ о хсѣ · сѣа / ѣбо незаконных · ѡтринж слово
црковное · / мыж исповѣдем црковнаа преданиа · стѣх / соборъ вселень-
ских · двѣ ѣсствѣ бо соуца/ствено смешено единением по съставѣ / без раз-
деления кѣпно · и без привидѣнїа · / бжѣа проповѣдѣт цркви · ѡт такихъ
ѣбо / о настолници напѣсных нахождени · вѡ/рѣжитѣс противѣ ополчению
вражю в них / же вѣс постави дѣхъ стѣй посѣтителѣ і / пастыра словесных
овець · црквных оград · / да не боудем любимии · златоу хранителѣ / і сребрѣ
сѣбиратели · і ризам маккым любї/ви · молцеми едаемымї · а нїщїм · мразомъ
/ иставаемы · и гладом изѣрлемеи · и ѣжа/ждею растлѣваемы · колици
сѣт вашего / прѣстльства недѣжни · въ градѣх вашихъ · // (арк. 246 зв.) ле-
жаще при вратех црквных и по ѣличищах · / одержими всацями недѣгы раз-
личнїи · / овиѣ ѡт них рѣкам и ногам ѡтѣтие · і дрѣзи очем / избоденѣм ·
и зѣбом искорененѡм · и оушеса / и носы · и гоубы окорнѣне · држзиж ѡт
них расла/блением недѣга ѡбѣати бывше и червѣми / кыпаше ни рѣце възд-
вїгнути могѣще / своеа немощи осезати · ани ко ѣстом что / могѣща прине-
сти · ѡт такихъа болѣзни і / недѣга зѣлна · ещез ни рогожа мала в подстла/
ние имѣще · и роубища поверженаа сѣби/рающе сѣ лѣплѣтю и сими одѣва-
ютѣс · по/сыпаны вошми · многаша и червѣми снѣ/даеми · и пометаеми нагы

¹³⁵ Помилка переписувача, мало бути «исакъ», адже Спиридон тут мав на увазі, поза всяким сумнівом, св. Ісаака Сирійця, який був єпископом Ніневії.

¹³⁶ Ще одна помилка: переписувач пропустив склад «си», мало бути «досифеи» – преп. Досифей Палестинський.

¹³⁷ Помилка переписувача, мало бути, вочевидь, «антиохиох». Вочевидь, Спиридон мав тут на увазі св. Симеона Стовпника.

¹³⁸ Переписувач пропустив першу «н», натомість подвоїв останню, мало бути «іатонїи».

¹³⁹ Закінчення числівника «7ми» («седми»).

и безпокровны · / и никтож милуаи · Поманем оубо богатаго / оного · веселашѣс на всѣхъ днь свѣтло · и / облачашѣс в порфирѣ · и висонъ · в баграніи/цѣ и кыдарь посыпанъ бисеры · и весела/шѣс на всѣхъ днь свѣтло · чтож ли і лазарь стра/даше¹⁴⁰ нищій пред враты богатаго · что ѡспѣ · / богатомѣ многое питание ономѣ і сла/ва мимотекѣщаа и малавремѣннаа · или / что повреди лазара · нищета и недѣга растлѣ/ние · оди́н растлѣваа внѣшнаѣ члѣвкѣ стрѣсти · // (арк. 247) дроугыѣж ѡбновлешѣс внѣтренаго терпѣніем · / еди́нъ ѡбо многоразличіемъ брашенъ пита/шѣс на трапезе мно́гцѣннѣ · и питами блго/вонныхъ ви́н оуслажашѣс безвремѣннѣ · и / дрѣвгыи желаше ѡт кроупицъ падающих / богатаго · многаши і не полѣчаше · чтож / по сих оумре богатыи · и лазарь нищии / скончѣс також · англы несѣн быс на лоно / авраамле · и възвед очи свои богатыи / въ адѣ · и видѣ авраама и лазара в нѣ/дрех ѣ · и возопи глѣ · ѡтче аврааме послѣ / лазара · да омочитъ край перста своего · / да прохладитъ ѣзыка моего · понеж стра/жю въ пламени семъ · не оубо видѣ лазар / бѣатаго · стражущаго въ пламени огна / геѡнскаго но бѣатыи лазара ѡзрѣ далече · / в нѣдрех авраамлихъ съгрѣваема · и оутѣ/шаема · да обличитѣс обою дѣлание мимѡ/шедшаго вѣка · и нищаго лазара терпѣніе / съ блгодарением · і богатаго оного неми/лосердие · да некако таж постражем ѡ любви/мии ѣко и бѣатыи онъ · и оубозіи ѡни / двѣ вдовици · малымъ бѣатством // (арк. 247 зв.) црѣстvie нбсное кѣписта и вѣчнаго живота / наслѣдиста · ова жбо прѡрка малою горьсти/ю мѣкы препита в сарфте сидньстеи · и оста/вшем маслом во чѣвѣнци · ѣко еди́нѣмъ скжднымъ / вмѣсомъ безо остатка потребитѣс и оумрети і/с чады · и се ѡбо по глѣ прѡрчю · лѣт · г · і · с · мѣць / малыа горьсти мѣкы · сосѣд не ускѣдѣ · и / во чѣвѣнци масла капла не ѡмалѣс · и препита прѡрчю дѣшю · и свои дом и еа дѣтицами / прекорми · и мртва сѣна своего въскрѣснѣи / видѣ · и по второмъ своемъ въскрѣснѣи и · ни/невитомъ покаѣние проповѣда · г · ею¹⁴¹ / смртью бѣдщаго наслѣдникъ показѣс · в · аж¹⁴² о/на вдовица юж и выше рекохѡм · самѣмъ хѣсомъ / и моимъ бѣгомъ свидѣтельствованѣи · егда ѡ/бо иудѣи по обычаю законномъ дары / приношахѣ · и вмѣтахѣ въ црѣквное хра/нилище · злато и сребро и каменіе чѣстнѡ · / и нѣкаа вдова вниде во црѣквѣ гсню · и та / имаше двѣ мѣдници и всѣа вверже иж имаше · / видѣв же ісс и обращѣса рѣчи · ко ѡчнкѣмъ / видите ли сию оубогѣю женѣ множае всѣхъ / вверже · вси бо они ѡт избытка своего вве // (арк. 248) ргоша · сияж ѡт лишения своево всѣа вверже имаше · ей глѣ вам не погѣбите мзды / своеа · видите како и видте о любиміи / како малеми дарми бѣ ѡгажаемъ быва/ше · и краткымъ покаѣниемъ хрѣхы сѣа заглажаютъ · ѣко

¹⁴⁰ Літера «р» винесена під рядок.

¹⁴¹ Літера «ею» є закінченням числівника («третією»).

¹⁴² Буквосполучення «аж» може бути закінченням числівника з доданим винесеним підсилувальним словом («ж»).

манасиа како оумлѣстви / ба · и петръ какъ слезами ѡтвержение и/справи · и разбоинѣк малѣм гласомъ раи / ѡтверзе · и мытарь смиреными глы паче / фарисѣа ѡправдася · сиа ѡ сихъ · а иже / о црѣквных · нищим си¹⁴³ имѣних · вся нбдю/щаа по строю вещи · црѣквных · нищимъ / сиротам вдовам и плѣнником свобода · а не / на своа стрѣсти ни тож имѣ ноужа · по правиломъ · а напасѣтных нахожении и знаме/нием крѣстным огражатися · ѡт обою чѣстию / и прельстившаася даче¹⁴⁴ ѡтслете · да иным / красты не подасть оклеветати¹⁴⁵ їсти/ннѣ · вонъ ѡт дѣхвнаго же двора изрине/те · ѣко да блгдѣтъ бжїа осѣнит наша / дша · и просвѣтит васъ свѣтом развма и/стины · и наставит на правыи поуѣт · при/водащии к нбснѡм црѣствию · вѣчных блгѣ¹⁴⁶ · // (арк. 248 зв.) развмнож боуди вамъ · о любимии · иж в сихце/вых¹⁴⁷ проповѣдании не пребждѣт правосла/вныа нашеа вѣры · сеи нѣс хриѣсанїн · мы бо / держим и исповѣдѣем · апслѣскаа веления · / и · з̄ ми¹⁴⁸ · соборъ вселеньских · а законпрестѣпных начинани есмо чюжи ѣко и предреко/хѡм · и блгдѣтъ бжїа да боудѣт с вами · аминь : ~

Бібліографія – Bibliography

Джерела – Sources

- Грамота кїевскаго митрополита Мисаїла къ папѣ Сиксту IV, 1476 г. / [видав. Голубев С.] // *Архивъ Юго-Западной Россїи*, част. I, т. 7. Киевъ 1887, 193–231.
- Дмитриева Руфина. *Сказание о князьях владимирских*. Москва – Ленинград 1955.
- Заторський о. Назар. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року: реконструкція архетипу [= Кїївське християнство, т. XV], вид. 2-ге, випр. й доп. вид. Львів 2019.
- Полное собрание русских летописей*, т. 24: *Типографская летопись*. Петроград 1921.
- Поповъ Андрей. *Историко-литературный обзоръ древне-русскихъ полемическихъ сочиненїй противъ латинянъ (XI–XV в.)*. Москва 1875.

¹⁴³ Словосполучення «нищим си» в рукописі перекреслене.

¹⁴⁴ Помилка переписувача. Судячи з усього, тут пропущено склад «ле» й мало бути «далече».

¹⁴⁵ Друга літера «е» виправлена з «а».

¹⁴⁶ Слово «благъ» («блгъ») написано під рядком.

¹⁴⁷ Переписувач у слово «сичевых» помилково додав іще одну «х», тож вийшло «сихцевых».

¹⁴⁸ Закінчення числівника («седми»).

- Рукопис Соф. 1451, Російська національна бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедрина в Санкт-Петербурзі.
- Смоленський список «*Послання Мисайла*». Початок XVI ст. (рук. СОКМ, № 9907).
- Турилов Анатолий. Забытое сочинение митрополита Саввы-Спиридона литовского периода его творчества // *Славяне и их соседи*, вип. 7: *Межконфессиональные связи в странах Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVII веках*. Москва 1999, 127–137.
- Щапов Ярослав. *Восточнославянские и южнославянские рукописные книги*. Москва 1976, ч. 2.
- Codex Vat. slav. 12 (перша чв. XVII ст.), Bibliotheca apostolica vaticana.

Опрацювання – Studies

- Алексеев Алексей. О «Просветителе» и посланиях преподобного Иосифа Волоцкого // *Вестник церковной истории* 2 (10) (2008) 121–220.
Alekseev Aleksej. O «Prosvetitele» i poslaniyah prepodobnogo Iosifa Volockogo // *Vestnik cerkovnoj istorii* 2 (10) (2008) 121–220.
- Алексеев Алексей. «Спиридон рекомый, Савва глаголемый» (заметки о сочинениях киевского митрополита Спиридона) // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики* 3 (41) (2010) 5–16.
Alekseev Aleksej. «Spiridon rekomyj, Savva glagolemyj» (zametki o sochinieniyah kievskogo mitropolita Spiridona) // *Drevnyaya Rus'. Voprosy medievistiki* 3 (41) (2010) 5–16.
- Алфеев еп. Иларион. Принцип «канонической территории» в православной традиции // *Печерський благовісник. Журнал Києво-Печерської Лаври* 1 (3) (2005) 16–22.
Alfeev ep. Ilarion. Princip «kanonicheskoy territorii» v pravoslavnoj tradicii // *Pecherskyi blahovisnyk. Zhurnal Kyievo-Pecherskoi Lavry* 1 (3) (2005) 16–22.
- Бриллиантовъ Иванъ. *Ферапонтов Белозерский, ныне упраздненный монастырь, место заточения патриарха Никона: Къ 500-летию со времени его основанія, 1398–1898*. Санктпетербургъ 1899.
Brilliantov Ivan. *Ferapontov Belozerskij, nune uprazdnennyj monastyr', mesto zatocheniya patriarha Nikona: K 500-letiyu so vremeni ego osnovaniya, 1398–1898*. Sanktpeterburg 1899.
- Булгаков Макарий. *История Русской Церкви*, кн. 5, т. 9. Санктпетербургъ 1883 – Москва 1996.
Bulgakov Makarij. *Istoriya Russkoj Cerkvi*, kn. 5, vol. 9. Sanktpeterburg 1883 – Moskva 1996.
- Грушевський Михайло. *Історія України-Руси*, т. 5. Київ 1994.
Hrushevskiy Mykhailo. *Istoriia Ukrainy-Rusy*, vol. 5. Kyiv 1994.

- Дмитриева Руфина. *Сказание о князьях владимирских*. Москва – Ленинград 1955.
Dmitrieva Rufina. *Skazanie o knyaz'yah vladimirskih*. Moskva – Leningrad 1955.
- Заторський Назар. Висвячення митрополита Спиридона в контексті «Послання Мисаїла» // *Український історичний журнал* 4 (2021) 31–49.
Zatorskyi Nazar. Vysviachennia mytropolity Spyrydona v konteksti «Poslannia Mysaila» // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 4 (2021) 31–49.
- Заторський Назар. Компіляція князя Андрія Шуйського на базі «Послання Мисаїла» // *Український археографічний щорічник*, вип. 23/24, т. 25/26. Київ 2020, 568–586.
Zatorskyi Nazar. Kompiliatsiia kniazia Andriia Shuiskoho na bazi «Poslannia Mysaila» // *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk*, is. 23/24, vol. 25/26. Kyiv 2020, 568–586.
- Заторський Назар. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року: реконструкція архетипу [= Київське християнство, XV], вид. 2-ге, випр. і доповн. Львів 2019.
Zatorskyi Nazar. «Poslannia Mysaila do papy Syksta IV» 1476 roku: rekonstruktsiia arkhetypu [= Kyivske khrystyanstvo, XV], 2nd ed. Lviv 2019.
- Лурье Вадим. *Русское православие между Киевом и Москвой*. Москва 2009.
Lur'e Vadim. *Russkoe pravoslavie mezhdru Kievom i Moskvoj*. Moskva 2009.
- Лурье Яков. *Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV – начала XVI века*. Москва 1960.
Lur'e Yakov. *Ideologicheskaya bor'ba v russkoj publicistike konca XV – nachala XVI veka*. Moskva 1960.
- Синицына Нина. *Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции*. Москва 1998.
Sinicyna Nina. *Tretij Rim. Istoki i evilyuciya russkoj srednevekovoj koncepcii*. Moskva 1998.
- Смирновъ Флегонтъ. Описание рукописныхъ сборниковъ Новгородской Софійской библіотеки, находящихся нынѣ въ Санктпетербургской Духовной Академіи // *Лѣтопись занятій Археографической комисіи. 1864 годъ*, вып. 3. Санктпетербургъ 1865, 1–106.
Smirnov Flegont. Opisanie rukopisnyh sbornikov Novgorodskoj Sofijskoj biblioteki, nahodyashchihsy nune v Sanktpeterburgskoj Duhovnoj Akademii // *Letopis' zanyatij Arheograficheskoy komissii. 1864 god*, is. 3. Sanktpeterburg 1865, 1–106.
- Софійская библиотека* / сост. доц. Спб-ской духов. акад. Д. И. Абрамович, вып. III: Сборники [= Описание рукописей Санкт-Петербургской духовной академии]. Санктпетербургъ 1910.
Sofijskaya biblioteka / by Dmitrij Abramovich, is. 3: *Sborniki* [= *Opisanie rukopisej Sanktpeterburgskoj duhovnoj akademii*]. Sanktpeterburg 1910.

Ульяновський Василь. *Митрополит Київський Спиридон. Образ кризь епоху, епоха кризь образ*. Київ 2004.

Uliyanovskiy Vasyl. *Mytropolyt Kyivskiy Spyrydon. Obraz kriz epokhu, epokha kriz obraz*. Kyiv 2004.

Ульяновский Василий. Митрополит Киевский Спиридон: явные и скрытые повествования о себе в сочинениях 1475–1503 гг. // *Труды Отдела Древнерусской литературы* 57 (2006) 209–233.

Ulyanovskij Vasilij. Mitropolit Kievskij Spiridon: yavnye i skrytye povestvovaniya o sebe v sochineniyah 1475–1503 gg. // *Trudy Otdela Drevnerusskoj literatury* 57 (2006) 209–233.

Флоря Борис. Попытка осуществления церковной унии в Великом княжестве Литовском (последняя четверть XV – начало XVI в.) // *Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье*. Москва 2007, 206–252.

Florya Boris. Popytka osushchestvleniya cerkovnoj unii v Velikom knyazhestve Litovskom (poslednyaya chetvert' XV – nachalo XVI v.) // *Issledovaniya po istorii Cerkvi. Drevnerusskoe i slavyanskoe srednevekov'e*. Moskva 2007, 206–252.

Nazar Zatorskyu

SPYRIDON THE SATAN AND HIS

EXPOSITION ABOUT OUR TRULY ORTHODOX FAITH

The article critically analyzes two theories about the place of origin of the Exposition about Our Truly Orthodox Faith and points to the discrepancy between the reasons of the author's exile, as proposed earlier by some researchers, and the motivation for writing the work, associated with them. Analyzing Spyridon's terminology, the author questions the idea of his hostile attitude towards Rome and the Union of Florence and, on the basis of the new contextualization and text analysis, argues that the target audience of the work was not the Lithuanian, but the North Russian flock and hierarchy. In appendix to the article, the transcription of the Exposition about Our Truly Orthodox Faith according to the manuscript Sof. 1451 is being published for the first time.

Keywords: Metropolitanate of Kyiv, Metropolitanate of Moscow, Metropolitan Spyridon, the Union of Florence, *Exposition about Our Truly Orthodox Faith*, manuscript Sof. 1451.